

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 1(24)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№1(24)

ԵՐԵՎԱՆ - 2023

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ներսիսյան, Աշոտ Գալստյան, Աշոտ Ենգոյան, Աննա Ասատրյան,
Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Արմեն Ղազարյան (ՌԴ), Գարիկ
Քեռյան, Եզնիկ Պետրոսյան, Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ), Կարապետ
Մումճյան (ԱՄՆ), Հայկ Սարգսյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Սարգիս
Կազարով (ՌԴ), Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան, Վալերի
Պոտյոմկին (ՌԴ), Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

DOI: <https://doi.org/10.59630/25792644-2023.1.24-3>

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН ЕРЕВАНСКОЙ ОБЛАСТИ
1804-1808 ГГ.

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

Ключевые слова - Закавказье, Россия, армяне, Ереванская область, переселение, мифотворчество, отношения, этносы.

ВСТУПЛЕНИЕ

В психотропной войне азерпропа против истории Армении миграционные проблемы относят к “тяжелому колониальному наследию” царской России, искажая территориально-этнические проблемы на территории Восточной Армении.¹ Самодержавие России обвиняется в создании из Ереванского ханства искусственного “христианского форпоста”,² “насаждение иноэтнических компонентов в регионе”,³ везде мерещатся “азербайджанские земли”.⁴ Осада Ереванской крепости 1804 г. представляется попыткой реализации “плана создания армянского буфера как важнейшей опоры с мусульманскими государствами”.⁵ В этом контексте значение имеет рассмотрение переселенческого вопроса в Араратской долине в связи с

---

¹ **Шафиев Ф.** Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905-1906 годов. – «IRS – nasledie». 2008. - №4 (34). // <http://www.elibrary.az/docs/JURNAL/jrn2008555j.htm>

² Как Ираван превращали в Ереван, а Иреванское ханство – в монэтничную Армению. – <https://azerhistory.com/?p=6232>

³ **Вердиева Х.Ю.** “Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане (XIX – начале XX вв.)”. Баку, 2016, с.2,5, 8.

⁴ Иреванское ханство. Предисловие. Ответ. ред. Г. Наджафли Баку, 2010, с. 12, 13, 19, 20.

⁵ Там же, с.295.

осадой русскими войсками Ереванской крепости в 1804 г. и последствий до 1808 г., требующей освещения в конкретной исторической ситуации.

3 января 1799 г. в Константинополе состоялось подписанию русско-османского союзного договора, позволившего Османской империи стать членом второй антифранцузской коалиции, включавшей Россию и Англию.¹ Заключенный союз был воспринят царем Павлом I как возможность активизировать политику в Закавказье. Было обращено внимание на содействие св. Эчмиадзина. 28 июля 1800 г. последовала грамота царя Павла I об утверждении иерарха Иосифа Аргутяна в сане католикоса всех армян, при наличии берата от союзного султана Селима III. Имперская грамота усиливала значение Эчмиадзинского престола как духовно-политического института в отношениях России, Османской империи и Персии. Россия приобретала твердую опору среди армянского населения Грузии.² 18 января 1801 г. самодержец Павел I подписал манифест о присоединении царства Картли-Кахетии к Российской империи. Подход был связан с кончиной царя Грузии Георгия XII.³

ПРИСОЕДИНЕНИЕ ЗАКАВКАЗЬЯ

В рескрипте от 23 января 1801 г. на имя главноуправляющего гражданской частью на Кавказе К.Ф. Кнорринга предписывалось создать Грузинскую губернию, вместо ранее согласованного автономного царства, состоящего из семи округов. Из них три составляли северные части Восточной Армении - Лори, Памбак, Казах и Шамшадин. Говорилось о добровольном присоединении народов Закавказья. Выделялась значимость Армении: "Займитесь теперь не завоеванием, но приобретением добровольным соглашением Армении".⁴ Преждевременная кончина И. Аргутяна 9

---

¹ Подписан Русско-турецкий договор, оформивший вступление Турции в антифранцузскую коалицию.- <https://www.calend.ru/events/6499/>

² Институт народов Азии Академии Наук (ИНА), ф. 58, оп. 1, д. 189, л.1.

³ Полное собрание законов Российской империи. СПб., I-изд. 1830, т.40, N 30275.

⁴ Архив Государственного совета, т. 2, стлб. 1284.

марта 1801 г.,¹ а за тем удаление от власти царя Павла I, на время спутало на время все расчеты.

12 сентября 1801 г. в Москве царь Александр I подписал новый манифест о присоединении Грузии к России. Мотивацией указывался разрушительный поход правителя Персии Ага Мухаммед хана в 1795 г., ответный поход россиян в 1796 г. до рек Куры и Аракса, приостановивший “Гибель Вашу”.² Заявлено об осуществление русскими частями разгрома “всех хищников, населяющих горы Кавказские и тех, кои раздирали области Персии и Великой Армении”.³

В инструкции к главнокомандующему русскими войсками в Грузии К.Ф. Кноррингу от 12 сентября 1801 г. затребовано привлечь на сторону России ханов Восточного Закавказья - Ереванского, Гянджинского, Шекинского, Ширванского, Бакинского. При этом важная роль в закреплении Закавказья отводилась армянскому народу и св. Эчмиадзину: “К особенному же наблюдению вашему предоставляем привлекать к себе нацию армянскую всякими обласканиями. Способ сей по много численности сего племени в сопределенностях Грузии есть один из надежнейших к приумножению силы народной и вместе к утверждению вообще по верности христиан. На сей конец соизволяем, чтобы вы оказывали ваше по возможности покровительство Араратскому патриаршему монастырю Эчмиадзину, содержали с главою церкви оною приязненные сношения”.⁴

В то же время имелось особое положение об организации переселенчества христиан в Грузию для закрепления новой окраины: “И особенное внимание обратить должно на привлечение в Грузию переселенцев из границы, наипаче христиан, а для ободрения таковых назначить их достаточное количество из пустопорожных земель, кои на сей конец потребно-предварительно описать и привести в известность”.⁵ Подход имел дест-

---

¹ Лица армянской истории. Выпуск I. Религиозные деятели. - <http://noev-kov-cheg.ru/mag/2016-05/5418.html>

² Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1377, оп. 1, д. 29, л.12.

³ Там же, л. 13.

⁴ ПВА, т. 1, N 33, с.66.

⁵ Там же, с. 65.

руктивное содержание, которое затем отрицательно скажется на этническом составе Араратской страны.

Внешнее давление и внутренние разногласия обусловили появления двух патриарших престолов во главе с иерархами Давидом V Енкетци и Даниелем I Сурмареци, приведшей к длительной конфронтации. Если вначале самодержавие признало католикосом первого, то 19 мая 1802 г. состоялось императорская утвердительная грамота в пользу Даниеля.¹ Миропомазание состоялось 25 мая 1802 г. на реке Ефрат у монастыря св. Иоанна (Учкилиса).² Началась междоусобица.³

ЕРЕВАНСКИЙ ПОХОД

Лишь после занятия Гянджи 3 января 1804 г. и получения Имеретией статуса протектората России⁴ у главноначальствующего П. Д. Цицианова возникла возможность занятия Ереванской крепости. Правитель Ереванской области Мехмед хан оказался между двух огней: с одной стороны на него двигались шахские войска, а с другой - назревала опасность войны со стороны России. Ощущая безвыходность своего положения, Мехмед хан прибегнул к мерам устрашения армянского населения, стараясь выйти сухим из воды. По данным Нерсеса Аштаракаци, на грани удушения оказался юзбаши Габриел, но был выручен родственниками. Армянское население ждало прихода царских войск.⁵

Ереванский хан стал запасаться продовольствием.¹ Задействована политика лавирования. 25 мая 1804 г. Цицианов направил отношение заместителю министра иностранных дел кн. А.А. Чарторыйскому о готовности Мехмед хана принять российское подданство. В ходе переговоров хану предусматривалось представить следующие пункты: 1) восстановление католикоса Даниела на патриаршем престоле и направление католикоса Да-

---

¹ Собрание актов, относящихся к обозрению истории Армянского народа. Ереван, 2014, ч. I, с. 244, 245.

² РГИА, ф. 1284, оп. 3, д. 39, л. 300-307.

³ ИНА, ф. 58, оп. 1, д. 73, л. 1 - 2.

⁴ РГИА, ф. 1284, оп. 3, д. 10, л. 5, 6.

⁵ ПВА, т. 1, N175, с. 212.

вида к Цицианову; 2) расположение российского гарнизона в Ереванской крепости; 3) признание верховной власти российского государя, который бы дал грамоту на ханство; 4) уплата дани в 80 тыс. руб. в год двумя сроками - в Новруз и в другую половину года; 5) сохранение за ханом владельческих прав, но без права смертной казни; 6) обеспечение возвращения семьи хана из Персии.

В то же время говорилось о возможности лукавства со стороны хана:² “При чем долгом ставлю донести Вашему Сиятельству, что ни на какие обещания персидских ханов полагаться невозможно; уверен будучи, что кроме страха приближением отряда произвести имевшиеся, никакие убеждения подействовать не могут”.³

Обращает внимание, что среди пунктов соглашения на переход ереванского хана в российское подданство на первом месте стояло признание прав католикоса Даниеля, что свидетельствовало как о важности Эчмиадзинского вопроса, так и о наличии повода для подчинения ханства. При этом покорение Ереванской крепости, по замыслу Цицианова, должно было содействовать присоединению Карсского пашалыка к закавказским владениям.⁴

Лишь 1 июня 1804 г. начался Ереванский поход из Тифлиса. Отряд Цицианова в 4561 человек, имеющий на вооружении 20-ть орудий выдвинулся из Памбака и 19 июля занял Эчмиадзин. Устроено передвижное полевое укрепление из 600 повозок (вагенбург), которое подверглось атаке персиян. Отпор в ходе сражения заставил их отступить. Начались стычки.⁵ Гарнизон крепости составлял около 7 тыс. человек.⁶

2 июля 1804 г. было занято предместье Еревана. С 3-го июля Мехмед хан стал присылать примирительные письма Цицианову, через патриарха

---

¹ Там же, N176, с. 213, 216.

² АВПР, ф. Гл. Архив, I-10, 1804, д. 2, л. 1, 1 об.

³ Там же, л. 2.

⁴ **Дубровин Н. Ф.** Закавказье от 1803 – 1806 года..., с. 479.

⁵ ПВА, т.1, N 185, с.225-227.

⁶ **Нерсисян М. Г.** Освобождение Еревана от ханского ига. - [http://hpi.asj-oa.am/2911/1/1977-3\(65\).pdf](http://hpi.asj-oa.am/2911/1/1977-3(65).pdf)

Даниеля, что заставило его воздержаться от бомбардировки. В начальном письме речь шла о неадекватном примирении. В “Дневнике похода русских войск на Ереван” отмечено: “Ныне хан прислал посольство с извинениями на письме в том, что стреляли по нашим войскам против его воли, и что он все готово выполнить кроме сдачи города”. На это последовал устный ответ Цицианова об условиях для ведения переговоров: “Прежде всех могущих быть переговоров он должен мне выдать патриарха Даниеля в оное достоинство высочайше избранного, также патриарха Давида и все богатство Эчмиадзинского монастыря, а потом, что не токмо условия делать о сдаче города, но и мыслить о том не могу”.¹

На ответ было дано вначале 2 часа, но из-за просьб посланника и ожидания подхода обоза вагенбурга, он был продлен на сутки. Отказ обусловил 5 июля бомбардировку крепости Еревана, чтобы “сократить персидскую политику и устрашить стесненный там народ”.² Положение не выправило и войско наследного принца шаха Персии Аббас-Мирзы

Осада крепости Еревана оказалась несостоятельной из-за нехватки продовольствия и отсутствия тяжелой осадной артиллерии. 31 августа состоялось заседание Военного совета по вопросу штурма крепости Еревана. Выяснилась наличие сухарей для питания солдат лишь на два-три дня. В тылу фронду мутили грузинские царевичи. Имела роль несдержанность Цицианова в эпитетах для характеристики Баба хана и ереванского ханш, возбудивших злость от его угроз, “препятствующих хану подумать о сдаче города”. Цицианов на голосование Военного совета поставил альтернативу: штурм или отступление. Из семи участников совещания лишь Цицианов и ген. Портнягин проголосовали в пользу штурма, а оставшиеся высказались за отступление 2 сентября.³ Учитывалось наличие множества больных солдат из-за санитарных условий, сильного гарнизона в Ереванской крепости, наличие в тылу многочисленной армии и напряженность в Грузии.

---

¹ ПВА, т.1, N 185, с. 228.

² Там же, с. 229.

³ ПВА, N196, с.256.

Для приличия 31 августа Мехмед хану были направлены условия соглашения о переходе в русское подданство на ранее разработанных 4 пунктов, в качестве последнего шанса достойного решения занятия Ереванской крепости, которые вновь были отвергнуты. Ночью был получен отрицательный ответ Мехмед хана, с непониманием сделанных “обещаний” в его адрес. Негативной была представлена позиция мусульманских священнослужителей и местных мусульман. Окончательный ответ предлагалось дать через декаду, когда помощь, по расчету хана, должен был оказать шах Персии: “Духовенство его крайне вооружило народ тем, что кн. Цицианов поставил в мечети свою церковь и просит обождать 10 дней”.¹ В условиях отсутствия провианта и жары, приведшей к изнеможению русских частей, 3 сентября 1804 г. осада Ереванской крепости была снята. 6 сентября был оставлен Эчмиадзинский монастырь.² Вместо Мехмед хан правителем Ереванской области стал сардар Мехти-Кули хан.

ВЫСЕЛЕНИЕ АРМЯН

В тоже время возникла демографическая катастрофа для армян Восточной Армении. Главноуправляющий Грузии П.Д. Цицианов для стабилизации положения дел в Картли-Кахетии вывел из Ереванской области 11000 семейств (55500 чел.), под предводительством иерарха Иоаннеса, а из Вагаршапата переселилось 400 церковных крестьян.³ Самостоятельно мелик Габриел и юзбаши Оганес Гегамовы вывели из Еревана в Грузию 400 семейств (2 тыс.чел).⁴

13 августа 1805 г. Цицианов затребовал вновь присылки 1000 семейств ереванских армян (5000 чел.), в частности из с. Егварда, для деятельности в форштадте Елисаветполя и земледельческих работ.⁵ Архиепископу Иоаннесу сообщено о наличии пустопорожних мест для заселения в Елисаветполе: “Зная усердие вашей пречестности, покорно прошу поспе-

---

¹ Там же, с. 276.

² Там же, N199, с.275-277.

³ АКАК, т. 2, N 541, с.276, N1255, с. 626.

⁴ Архив Государственного Совета. СПб., 1878, т.4, ч.1, стлб.485.

⁵ АКАК, т. 2, N 1259, с. 627, 628.

шить сюда ереванских армян, которым я прикажу дать каждой семье готовый дом, сад и пашню, что кажется весьма должно быть для них выгодно, только чтобы они не были ни монастырские, ни меликовы, ни юзбашей, а свободные деревенские жители, как например, селения Егвард”. Оговаривались условия приема: “Здесь же они будут на прежнем положении, т.е. три года даны будут льготные и никаких повинностей с них не будут взыскиваемо, а по прошествии оных должны будут платить положенный оброк. Причем прошу не замедлить присылкой их, дабы они успели еще сей осенью запахать для себя на будущий год”.¹

За два года, Ереванская область лишилась более 60 тыс. армян, что изменило демографический облик Араратской долины. Причина имела политэкономический характер. Расширялась этносоциальная база самодержавия в новоприсоединенном крае, она позволяла сохранять стабильность в Грузии и подрывать хозяйственные устои Ереванского ханства. Тактический выигрыш от переселенчества имело самодержавие России, а в этническом плане произошла дезарменизация Ереванской области. Реализована установка царя Александра I по закреплению Грузии переселенцами христианами, продолжающей политику царя Грузии Ираклия II.² В любом случае тяготы войны сказывались на положении армян и св. Первопрестола Эчмиадзина.

СИТУАЦИЯ В ЕРЕВАНЕ

Трагичность ситуации состояла в том, что и персияне выселяли ереванских жителей. 21 августа 1805 г. ереванские армяне обратились за помощью к ереванскому мелику Абрааму и юзбаши Габриелю, находящимся в Каракилисе: “Мы ожидаем нетерпеливо помощи вашей в скорости: если замедлите, то нас увезут и разорят; через 10 дней 1.000 почетных домов берут персияне в крепость и будьте уверены, что нас переселят городских жителей, кроме старшин, - о чем Келб-Али хан (правитель Нахичевана)

---

¹ Аханиянц Г Архив Истории Армении, кн.5,Тифлис, 1902, с.426.-На арм. яз.

² Про поход Ираклия в Эривань и переселение армян из стран Араратских в Грузию.//Летопись, протоиерея Тер-Огана Воскерчянца.- Кавказская Старина,1873, N 7-8, с.192-194.

говорил Асад аге”. Проецировалось окончательное опустошение Еревана после цициановского вывода жителей: “В городе никто не остается, - все выйдут к вам... Эривань совсем разорили. Сделайте такое дело, чтобы мы не получили Мамед-ханову участь”.¹

Мелик Абраам и юзбаши Габриел запросили Цицианова вместо дальнейшего выселения армянского населения заняться освобождением г. Еревана. На это он разразился гневным посланием от 26 августа 1805 г.: “А что вы просите моей защиты оставшимся в Эривани армянам, погибающим от неверных, то вопрошаю заслуживают ли изменники покровительства. Пусть их гибнут как собаки: они достойны сей участи, ибо в прошлом году, когда я с непобедимыми Российскими войсками окружил Эриванскую крепость, сии недостойные ни малейшего сожаления занимали Нарынкале и, могли мне оный сдать, не сделали того”. Отвергнуто приглашение по занятию Еревана: “Я сам знаю и когда взять Эриванскую крепость. Вот вам мой ответ, а вы живите покойно, заводите дома и пашите поля”.²

Свое отношение на это обращение о помощи Цицианов представил в рапорте царю Александру I от 29 августа 1805 г. В нем указывалось, что новый правитель ереванского ханства Мехти-Кули хан разместил в местной крепости 2 тыс. персидской пехоты с намерением переселить всех ереванских армян, что встретило сопротивление: “Эриванцы взбунтовались и большая их часть не повинуются новому хану”. Это позволило мелику Абрааму и юзбаши Габриелю организовать побег 230 армянских семейств (1150 человек) и скрыться в Памбакской провинции. Из этого Цицианов сделал вывод о полезности происшедшего для сохранения всех выселенцев в Грузии: “Таким-то образом можно теперь во всей достоверности сказать, что после сего происшествия ни один грузин, ни один армянин или татарин, живущие в Грузии, не отважатся более искать защиты и покровительства от Персии, зная совершенно, что вся цель Баба хана в том со-

---

¹ АКАК, т.2, N 1257, с. 627.

² АКАК, т.2, N 1257, с. 627.

стоит, дабы и самих тех, кои ему отдаются и ему вспомоществуют, обманув, насильственным образом переселит после во внутрь Персии“.¹

В условиях раздразива Цицианова и местных лидеров армянское население г. Еревана пошло по пути самоспасения. В отношении ген.-м. Несветаева к Цицианову от 7 сентября 1805 г. из Каракилиса указано о “эриванских обстоятельствах”: “Между начальниками Эривани происходит великая ссора, все жители Эриванские вышли из послушания начальства, имея более силы против находящихся в крепости. Персиянам не даются переводить себя в Персию, разойдясь по замкам и между гор в укрепленные места“. Отмечен бунт армян и “татар” селения Мастара против персидских войск. Ситуация в Ереване представлялась относительно стабилизовавшейся, когда жители стали ожидать прибытия русского войска с Цициановым. На этот случай “сделать бунт и резаться между собой, дабы отдать крепость в руки в.с.”.²

В тяжелом положении оказалось крестьянское население св. Первопрестола Эчмиадзина, которое, после вывода оказалось в районе Авлабар г. Тифлиса, намеревались переселить в селение Цынцкаро. 14 октября 1805 г. епархиальный архиепископ Иоаннес Гехардакир направил письмо Цицианову с просьбой вновь отдать предписание капитан-исправнику о нежелательности выселения до его прибытия.³ Продолжено переселение ереванских армян в г. Елисаветполь, для которых Тифлис стал перевалочным пунктом. Люди избегали притеснений и истязаний персидских властей, но и после этого жизнь не становилась слаще.

Всю суть позиции Цицианова в переселенческом вопросе раскрывает его предписание от 10 января 1806 г. ген. Несветаеву, который сообщил о желании 10- тысяч армян с семьями из Баязета переселиться в Ереванскую провинцию. На это главноначальствующий откровенно указал: “Я должен сказать Вашему Превосходительству, что хотя бы область Ереванская была и наша, то мне переселять их туда незачем, а мне нужно заселить Грузию -

---

¹ Там же, N 1260, с.628.

² Там же, N 1261, с.629.

³ ПВА, т.1, N 272, с. 332,333

и для того, если не пожелают перейти на жительство во внутрь Грузии, то мне их почти и не надобно. Ибо поселив их в Ереванской области, трудно будет держать в должном повиновении и они беспрестанно будут бегать или иметь сношения за Араксом“.¹

МНЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО СОВЕТА

Сардар Гусейн -Кули хан в 1807 г. поддержал прошения католикоса Даниела перед российскими властями вопрос о возврате армянских переселенцев из Грузии в Ереванскую область, который оказался болезненным. Об этом свидетельствует заседание Государственного Совета 30 декабря 1807 г., где рассматривалось представление главноуправляющего Гудовича “О населении Грузии выходцами соседственных и скипетру неподвластных областей”. Санкционировалось принятие переселенцев на основе закона царя Вахтанга и предоставление крова помещикам Грузии, с узакониванием их за собой. Они же сохраняли свободу при заселении свободных мест. При этом член Государственного Совета генерал от инфантерии Филосовов затребовал учета “озлобления соседей” от последствий вынужденной миграции армянского населения. Им было заявлено: “Хотя полезным и нужным считаю пешся о приумножении жителей мало-населенной Грузии, но чтоб успеть в намерении сем средствами определенными от прежних обладателей оной, чтобы принимать всяких выходцев соседственных земель, не взирая на последствия такого приема и озлобления соседей, сие считаю противным предрекаательным расположениям мудрого и справедливого Государя нашего. И для сего, что таковое из жителей соседственных земель населения Грузии не только не нужно дозволять, но и совсем воспретить по общему правилу, чтобы никогда не делать того другому, что сам не хочешь, чтобы тебе делается было. Чему сообразно определить местному начальству, как военному, так и гражданскому”.²

В завуалированной форме поддержку генералу оказал министр иностранных дел Н.П. Румянцев: “Рабство до нас уже существовало, довольно

---

¹ Там же, N 286, с. 343.

² Архив Государственного Совета, СПб., 1878, т.3, ч. 1, стлб 821.

и того; - но на рабстве открывать новые способы не принадлежит нашим временам, а еще менее царствованию Александра".¹ Решающей оказалась позиция заместителя министра иностранных дел кн. А.А. Чарторыйского. Им указано на наличие двух категорий переселенцев: 1) оставить в неизменности прибывших и обосновавшихся в Грузию "выходцев", т.е. в зависимости от грузинских помещиков; 2) "принятие и водворение их на будущее время", с применением запрета российского законодательства, "запрещающее помещикам принимать заграничных выходцев".²

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

10 февраля 1808 г. вице-канцлеру Куракину было сообщено об утверждении царем Александром I журнала Государственного совета, отдавшему приоритет запрету грузинским помещикам принимать заграничных переселенцев для закрепощения. Монарх и Государственный Совет продолжали политику Екатерины II по заселению приграничной территории армянским населением.³ Живущим в Тифлис армянам переселенцам из Еревана, Нахичевана, Памбака и других мест, удалившихся от персидского угнетения, и стремившихся вернуться к родному крову, местная администрация не давала разрешения.⁴ Ереванские поселенцы братьев Гехамовых, пожелавшие остаться в Тифлисе, были обложены казенной податью 1000 руб. сер.⁵

Таким образом, закавказское продвижение самодержавия России в начале XIX в. сопровождалось значительным и насильственным выселением армянского населения Араратской долины в Грузию военно-политической администрацией региона, особенно из Еревана и его окрестностей. Лишь с 1804 по 1808 г. было выселено по крайней мере 65 тыс. армян. Преследовалась цель закрепления Грузии, достижения стабилизации управления в соответствии с планами по установлению естественных границ

---

¹ Там же, стлб 822.

² Там же, стлб.823.

³ Там же, стлб 823

⁴ **Ерицян А.** Материалы для биографии Нерсеса V.Тифлис, 1877,с.56, 57.-На арм. яз.

⁵ Архив Государственного Совета ,СПб., т 4, ч. 1, стлб. 486.

в регионе. Вопрос возвращения вынужденных переселенцев был безрезультатно обсужден в Государственном Совете 1808 г. Следствием чего возник процесс деарменизации Араратской страны, который удалось упразднить лишь после Туркманчайского мира 1828 г., когда самодержавие разрешило переселение христиан из Персии в Араратскую долину.

Վալերի Թունյան Երևանի մարզի հայության վերաբնակեցումը 1804-1808 թթ. - Ջեղծարար պատմաբանները մեղադրում են Ռուսաստանի ինքնակալությանը, որ արհեստական կերպով Երևանի մարզից ստեղծել է "արհեստածին քրիստոնյա հենակետ", տեղադրել են երկրամասում այլ և օտար էթնիկ խմբեր և ամեն տեղ փնտրում են "աղբբեջանական հողերը": 1804 թ. Երևանի ամրոցի պաշարումը ներկայացվում է, որպես նախագիծ հայկական միջնաբերդի ստեղծմանն ընդդեմ մահմեդական տիրույթներին:

Ռուսաստանի ինքնակալության անդրկովկասյան առաջխաղացումը XIX դ. սկզբում առաջացրեց Արարատյան հովտի հայ բնակչության զգալի վերաբնակեցմանը, հատկապես Երևանի մարզի և հարակից տարածքներից: Միայն 1804-ից 1808 թթ. վերաբնակեցվեց առնվազն 65 հազար հայ: Նպատակն էր կայունացնել իրավիճակը Վրաստանում, կայունացնել կառավարման համակարգը, և ապահովել բնական պայմանների ստեղծումը երկրամասում: Արարատյան հովիտը զաղթածների վերադարձի հարցը քննարկվեց 1808 թ. Ռուսական կայսրության Պետական խորհրդում, սակայն դրական լուծում չստացավ: Արդյունքում տեղի ունեցավ Երևանի մարզի և հարակից տարածքների հայաթափումը: Այդ գործընթացը խաթարվեց 1828 թ. Թուրքմենչայի պայմանագրից հետո, երբ ինքնակալությունը ձեռնարկեց Պարսկաստանի քրիստոնյա բնակչության զաղթը դեպի Արարատյան հովիտը:

Valery Tunyan. Resettlement of Armenians in the Yerevan region in 1804-1808 years - Engaged historians accuse Russian autocracy of turning the Yerevan Khanate into an artificial "Christian outpost", of "planting different ethnic components in the region", while they see "Azerbaijani lands" everywhere. The siege of the Fortress of Yerevan in 1804 appears to them to be an attempt of im-

plementing "a plan to create an Armenian buffer as the most important support in the fight against Muslim states."

Meanwhile, after the unsuccessful siege of the Yerevan fortress, the head of Georgia P.D. Tsitsianov, in order to stabilize the situation in Kartli-Kakheti, withdrew 11,000 families (55,500 people) from the Yerevan region, and a year later, another 1,000 families (5,500 people) from Kotayk. In two years, the Yerevan region lost about 65,000 Armenians, which changed the demographic appearance of the Ararat valley.

It was accounted for by political and economic reasons. The ethno-social base of the autocracy in the newly annexed region was expanding, which made it possible to maintain stability in Georgia and undermine the economic foundations of the Yerevan Khanate. The issue of the resettlement of Armenians from Yerevan and its environs was considered at the meeting of the State Council in 1808, but without decision making. As a result, a short-term de-Armenization of the Ararat country took place.

Ուղարկվել է խմբագրություն 08.02.2023թ.

Գրախոսվել է 10.02.2023թ.

Ստորագրվել է տպագրության 17.02.2023թ.

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱԿԱՆ
ԱՐՎԵՍՏԸ**

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Բանալի բառեր – Հովհաննես Թումանյան, թարգմանություն, թարգմանաբանություն, թարգմանական աշխատանքի փիլիսոփայություն, թարգմանական աշխատանքի գնահատման չափանիշներ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննես Թումանյանի թարգմանական ժառանգությունը նրա կերտած լեզվաշխարհի անբաժան մասնիկն է: Այստեղ ամենից առաջ տեսնում ենք առհասարակ լեզվի գործածության հարցում բանաստեղծի անվերապահ պահանջկոտությունը, թարգմանվելիք նյութի անբասիր ընտրությունը, բնագրի բովանդակության համարժեք վերարտադրության հետևողականությունը: Թարգմանվող գործի և Թումանյան թարգմանչի հոգեհարազատության հանգամանքը արձանագրել է դեռևս **Արսեն Տերտերյանը**. «Յովհ. Թումանեանը պատկանում է բաղդաւոր բացառութիւնների թուին: Այն բոլոր թարգմանութիւնները, որ նա արել է, մի զարմանալի զուգադիպութեամբ՝ թարգման են հանդիսանում նրա զգացումներին ու յոյզերին»¹:

Դրանում կարող ենք համոզվել Հովհաննես Թումանյանի արած գրեթե բոլոր թարգմանությունների օրինակով, քանի որ բանաստեղծն ինքը նյութն ընտրելիս կողմնորոշվում է որոշակի և, բնականաբար, հոգևոր առումով իրեն հարազատ չափանիշներով: Տարբեր ժողովուրդների **հեքիաթները թարգմանելիս** նա կարողացել է լուծել երկմիասնական բարդ խնդիր. մի կողմից՝ անհրաժեշտ չափով պահպանել բնագրի ազգային երանգավորումը, մյուս կողմից՝ հեքիաթը դարձնել հայ ընթերցողի ընկալմանը համահունչ՝ ոչ միայն լեզվական, այլև հայ ժողովրդական հեքիաթներին բնորոշ

¹ **Արս. Տերտերյան**, Յովհաննես Թումանեան: Հայրենի եզերքի քնարերգուն: Վաղարշապատ, 1911, էջ 8:

մատուցման ձևի առումով: Օրինակ՝ Էրիխ Ռասպելի «Բարոն Մյունխհաուզենի զարմանալի արկածները» հեքիաթում, կարծեք, հայ պապն է հայ թոռներին շուրջը հավաքած զարմանահրաշ քաներ պատմում:

Օտար հեքիաթների հայերենաշունչ ընկալմանն են նպաստում, մասնավորապես՝ անձնանունների հայկականացումը, զուտ հայկական խոսակցական կաղապարների, դիմելաձևերի և հայերեն դարձվածքային արտահայտությունների գործածությունը. օրինակ՝ Գրիմ եղբայրների հեքիաթներում՝ «աչքիս վրա», «թագավորի տղի աչքն էլ հենց ճամփին է լինում», «հողեմ գլուխդ», «ինքը թիզուկես, միրուքը գագուկես», «գետինը մտնեք դուք, գետինը», «կրակի վրա յուղ չեն ածիլ», «էնքան սիրուն, էնքան շարմաղ, որ էլ չուտես, չիմես, կանգնես ու մտիկ անես», «ով որ այբն ասել է, բենն էլ պետք է ասի», «ուրախանում, աշխարհքով մին են լինում». «ակաս-մակաս՝ էդ մոխրով տեղովդ հենց դու էիր պակաս», «ամեն բան սարքին-կարգին», «աչքերս կուլ են գնում», «արմանքից ու զարմանքից քշվում, վերանում են» և այլն:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Թարգմանաբանությանը վերաբերող Հովհաննես Թումանյանի դատողությունները մի **ամբողջական հայեցակարգ են**, այսօր էլ մեթոդաբանական արժեք ունեն: Շրջանառում է նրա ամենահայտնի ձևակերպումը՝ տվյալ ազգի լեզվամշակութային կարողականությունը չափելու վերաբերյալ. «Շեքսպիրը դարձել է մի չափ ազգերի զարգացման աստիճանն որոշելու համար: Եթե մի ժողովուրդ նրան չի թարգմանում, կնշանակի տգետ է, եթե չի հասկանում, կնշանակի տհաս է. եթե մի լեզու նրա վրա չի գալիս, կնշանակի տկար է»¹:

Իսկ քանի որ Շեքսպիրի թատերգությունների թարգմանությունը մշակութային իրողություն է դառնում նաև դրա հրապարակային հնչեցմամբ, ապա հասկանալի է Հովհաննես Թումանյանի խստությունը հաջող թարգմանության անհաջող առարկայացման առիթով. «Ես կարծում եմ ո՛չ հոր եղեռնական մահը, ո՛չ մոր շուտափույթ ամուսնությունը, ո՛չ հորեղ-

¹ **Հովհ. Թումանյան**, «Հավելտ», ողբերգություն Շեքսպիրի // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր., 1994, էջ 53-54:

բոր ազգապիղծ վարմունքը, ո՛չ Օֆելիայի թեթևամտությունը, ո՛չ Պոլոնիոսի պալատական նենգավորությունը, ոչինչ, ոչինչ էնքան վիրավորական չպետք է լինեն դժբախտ Համլետի՝ էն առաջին ինտելիգենտի հոգու ազնվության, արքայազնի վեհության, փիլիսոփայի խորության, հանճարեղ նրբամտության ու վշտի ծանրության համար, որքան հայ դերասանի անճաշակ լավանությունը, վախկոտ հայացքները դես ու դեն, անմիտ վազվզելը պատից պատ, անտեղի աղաղակներն ու լաց ու կոծը կամ ռուս դերասանի հիստերիկ հեկեկոցներն ու հռհռոցները, հիվանդագին գալարումները, անդադար ծամածռությունները ու գոռում գոչումները»¹:

Ինչ վերաբերում է թարգմանչական աշխատանքին, ապա ոչ պակաս տարածված է նրա մյուս ասույթը. «Թարգմանությունը ապակու տակ դրած մի վարդ է. գրեթե անկարելի է, որ թարգմանիչը տա բնագրի հարագատ բույրն ու հրապույրը»²:

Այստեղ թվում է (մանավանդ՝ երբ նախադասության միայն առաջին կեսն է հիշատակվում), թե Հովհաննես Թումանյանն առհասարակ կասկածի տակ է առնում որակյալ թարգմանության հնարավորությունը կամ էլ ընդհանրապես անհնարին է համարում: Մինչդեռ կարդանք մտքի անմիջական շարունակությունը. «Սակայն միշտ պահանջելի է, որ նա հավատարիմ մնա գործի մտքին և հասկանալի տա ընթերցողին: Այս պահանջը մեծանում է մանավանդ, երբ թարգմանվում է այնպիսի մի երկ, որի ամեն մի խոսքն ու նախադասությունը, չափած ու կշռած, ունեն իրանց խոր նշանակությունն ու հաստատ տեղը»³:

Հովհաննես Թումանյանը շատ բարձր է գնահատել Հովհաննես Մասեհյանի շեքսպիրյան թարգմանությունները, հատկապես «Համլետ»-ը: Դրվատանքի է արժանանում հատկապես լեզվական համարժեքության հանգամանքը. «Շեքսպիրի գործին արժանի մի լեզու, անբռնագրոս ու հարուստ... Ի՞նչ արժանավայել ճոխությամբ է խոսում հայոց լեզուն»⁴: Որոշ

¹ **Հովհ. Թումանյան**, «Համլետի» չարչարանքի շաբաթը Թիֆլիսում // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր., 1994, էջ 186–187:

² **Հովհ. Թումանյան**, Շեքսպիր. Համլետ // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր., 1994, էջ 124:

³ Անդ:

⁴ **Հովհ. Թումանյան**, Թարգմանությունները և հրատարակությունները մեզանում // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր., 1994, էջ 462, 463:

հատվածներ այնքան կատարյալ են, «էնքան կորովի ու թափով, որոնց հետ ռուսական լավագույն թարգմանությունները դժվար թե համեմատվեն»¹: Եվ այնուամենայնիվ, Հովհ. Թումանյանը շարունակ անդրադառնում է եղածին, համեմատում ռուսերեն նոր թարգմանությունների հետ, ձեռք բերում նաև անգլերենը և ստուգում բառարանների օգնությամբ, անում մի շարք ուշագրավ դիտարկումներ, արձանագրում լեզվական և սրբագրական բազմաթիվ սխալներ²:

Ընտրելով իրեն հոգեհարազատ, իր կարծիքով հայ ընթերցողի մտքին ու հոգուն պիտանի, հայկական մշակույթը հարստացնող թեմաներ՝ Հովհաննես Թումանյանը լավագույնս առարկայացրել է թարգմանչական աշխատանքի սեփական սկզբունքները ինչպես չափածո (Պուշկին, Լերմոնտով, Հայնե, Բայրոն, Շիլլեր, ռուսական բիլինաներ, սերբական վիպերգ և այլն), այնպես էլ արձակ (Գրիմ եղբայրների, նաև ռուսական, ճապոնական, հնդկական, իտալական, արաբական, իռլանդական հեքիաթներ) երկերի թարգմանության մեջ: Այնպես որ միանգամայն տեղին է հայ մեծ բանաստեղծի գրական ժառանգության այս հատվածի բարձր գնահատականը. հիրավի, այստեղ ևս «Թումանյանը եղել և մնում է անմրցելի, չգերազանցված ողջ հայ թարգմանական գրականության պատմության մեջ»³:

Գրականագետների միահամուռ կարծիքով՝ Հովհաննես Թումանյանի թարգմանական գլուխգործոցը Ալեքսանդր Պուշկինի «**Ձմեռվա իրիկունը**» քանաստեղծությունն է: Արժե մեկ անգամ էլ համոզվել դրանում:

Буря мглою небо кроет, Вихри снежные крутя; То, как зверь, она завоет, То заплачет, как дитя, То по кровле обветшало́й	Հողմը մեզով երկինքն առնում, Գալարում է բուքը ձյան, Մին՝ մանկան պես լաց է լինում, Մին՝ ոռնում է գերթ գազան.
--	---

¹ Անդ, էջ 461:

² Տե՛ս **Հովհ. Թումանյան**, «Համլետ», ողբերգություն Շեքսպիրի, էջ 54–81, Հովհ. Թումանյան, Շեքսպիր. Համլետ, էջ 125–130:

³ **Էդ. Ջրբաշյան**, Թումանյանի գրական ժառանգությունը, Եր.: ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000, էջ 109:

<p>Вдруг соломой зашумит, То, как путник запоздалый, К нам в окошко застучит.</p> <p>Наша ветхая лачужка И печальна и темна. Что же ты, моя старушка, Приумолкла у окна? Или бури завываньем Ты, мой друг, утомлена, Или дремлешь под жужжаньем Своего веретена?</p> <p>Выпьем, добрая подружка Бедной юности моей, Выпьем с горя; где же кружка? Сердцу будет веселей.</p> <p>Спой мне песню, как синица Тихо за морем жила; Спой мне песню, как девица За водой поутру шла.</p> <p>Буря мглою небо кроет, Вихри снежные крутя; То, как зверь, она завоет, То заплачет, как дитя. Выпьем, добрая подружка Бедной юности моей, Выпьем с горя: где же кружка? Сердцу будет веселей.</p>	<p>Մին՝ վայրենի սուլում պես- պես, Աղմբկում է տանիքում, Մին՝ ուշացած ճամփորդ, ա- սես, Լուսամուտն է նա թակում:</p> <p>Մեր խորճիթը աղքատ ու հին, Ե՛վ մըթին է, ն՛ տըխուր. – Ի՞նչ ես նըստել պատի տա- կին, Իմ պառավըս, էդպես լուռ: Հոգնե՞լ ես դու փոթորիկի Ոնոցներից խելագար, Թե՞ նիրհում ես քո իլիկի Բըզզոցի տակ միալար:</p> <p>Արի խըմենք, բարի ընկեր Իմ սև, ջահել օրերի, Խըմենք դարդից, բաժակըդ բե՛ր, Միրտներըս բաց կըլինի: Երգի՛ր, ո՞նց էր ապրում խա- ղաղ Հավքը ծովի էն ափին, Երգի՛ր, ո՞նց էր աղջիկը վաղ Ջուրը գնում մինչ արփին:</p> <p>Հողմը մեզով երկինքն առնում, Գալարում է բուքը ձյան, Մին՝ մանկան պես լաց է լի- նում,</p>
--	--

	Մին՝ ռոնում է գերթ գազան: – Արի խմենք, բարի ընկեր Իմ սև՝, ջահել օրերի, Խըմենք դարդից, բաժակըդ Բեր, Միրտներըս բաց կըլինի:
--	---

Սա, հիրավի, լիարժեք թարգմանության դասական օրինակ է: Ձմռան երեկոյի ուրվագծված պատկերը երկու լեզվով էլ առաջացնում է միևնույն զգացողությունը՝ ցուրտ, անհրապույր, վիատեցնող օրվա ավարտ, աղմկոտ հողմապտույտը, ասես, ուր որ է խարխուլ խրճիթը պոկել, տանելու է: Մութ ու տխուր երեկո, սիրտ կեղեքող, թախծալի տրամադրություն: Այո, տխուր է, մութ է, ասում է քնարական հերոսը, բայց ինչո՞ւ տրվենք ձանձրույթին և հուսահատությանը: Մենք երկուսս ենք, մեր հիշողությունները մեզ հետ են, խմենք, երգենք, մեր կյանքի վառ օրերը հիշենք, սիրտներս լայն բացենք: Եվ նման հանգուցալուծման մեջ ընթերցողը (և՛ ռուս, և՛ հայ) զգում է մարդկային փոխադարձ համակրանք ու ջերմություն:

Եթե խոսենք ժամանակակից թարգմանաբանության լեզվով, ապա, անտարակույս, այստեղ ապահովված է նկարագրական համարժեքությունը՝ ստույգ վերարտադրված է բնագրի թե՛ բովանդակությունը, թե՛ ձևն ու ոճը: Ապահովված է նաև թարգմանվող տեքստի գործաբանական (պրագմատիկ) իմաստը, այսինքն՝ բնագրի հեղինակի՝ ընթերցողին որոշակի խոհ հաղորդելու, հուզական տրամադրությամբ համակելու մտադրությունը նույնականորեն առկա է թարգմանվածի մեջ, այլ կերպ ասած՝ ռուսերեն բնագրի ընթերցողի և հայերեն թարգմանության ընթերցողի ընկալումը, ամենայն հավանականությամբ, նույնն է: Ասվածի լույսով՝ լիովին արդարացված են բառային փոխակերպումները. հայերեն ավելի համոզիչ է հենց «սիրտը բացելը», ոչ թե «սրտի ուրախ լինելը»: Մենք գիտենք, որ կարդում ենք Ալեքսանդր Պուշկինի գրածը, այլ կերպ ասած՝ մեր առջև է ռուսական մշակույթի մի պատառիկ, որը, սակայն, մենք ընկալում ենք հարազատորեն, որպես հայկական մշակույթի մաս դարձած իրողություն:

Առհասարակ, գեղարվեստական թարգմանությունը ստեղծագործության տեսակ է՝ առավել դժվարին իրագործելի մանավանդ բանաստեղծ թարգմանչի համար. չէ՞ որ միշտ կա բնագրի հեղինակի ստեղծած պատկերը յուրովի, սեփական ստեղծագործական բնագրին և ճաշակին համապատասխան վերափոխելու գայթակղության վտանգ. նման դեպքերում իր կատարածը թարգմանիչը, սովորաբար, անվանում է «փոխադրություն». այդպես, օրինակ, Հովհաննես Թումանյանն է Միխայիլ Լերմոնտովի «Իդա» բանաստեղծության իր թարգմությունն անվանել: Իսկ որ Ա. Պուշկինի «Ձմեռվա իրիկունը» բնավ էլ պատահաբար չի ընտրվել, այլ, Արսեն Տերտերյանի վերոբերյալ մտքի հաստատումն է, այսինքն՝ Հովհ. Թումանյանի մտքի և հույզի յուրատեսակ թարգմանը, հաստատում է բանաստեղծի դուստրը՝ Նվարդ Թումանյանը. «Կարդացեք ու տեսեք, – ասել է Թումանյանը, – թե ինչքան է սե՛ղմ, գեղեցի՛կ և ուժեղ. մի ավելորդ բառ չեք գտնի»¹: Ճիշտ նույն բնութագրումն անվարան կարող ենք գործածել թարգմանվածի համար:

Իհարկե, Հովհաննես Թումանյանի մյուս թարգմանություններն էլ չեն զիջում դիտարկված օրինակին: Բնագրի և թարգմանվածի ևս մի գույզ դիտարկենք. այս անգամ կբավարարվենք Ալեքսանդր Պուշկինի «Ջրահեղձը» բանաստեղծության առաջին տան համեմատությամբ: Եթե առաջին օրինակում համոզվում ենք երկու լեզվով նկարագրված պատկերի լիակատար նույնականության մեջ, ապա այս դեպքում մեզ զարմացնում և հիացնում է ժողովրդախոսակցական մակարդակի լեզվի անթերի նույնական մատուցումը:

Прибежали в избу дети Второпях зовут отца: «Тятя! тятя! наши сети Притащили мертвеца». «Врите, врите, бесенята, – Заворчал на них отец; – Ох, уж эти мне ребята!	Ներս վազեցին մանուկները Ու կանչում են հորն ըշտապ. – Ա՛յի, ա՛յի, ե՛կ, մեր թոռը Մեռել հանեց գետի ափ: – Սուտ եք ասում, շա՛ն լակոտներ, Գոռաց հայրը ահաբեկ.
--	---

¹ Ն. Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2009, էջ 138:

Будет вам ужо мертвец!	Ըսպասեցեք դուք հալա դեռ, Մեռելն հետո կըտեսնեք:
------------------------	---

Հաստատ չենք կարող ասել, թե ռուս ընթերցողն ինչպես է ընկալում երեխաներին «սատանա» անվանելը, թեկուզ կատակով, բայց հայերիս համար «շան լակոտ» ասելը իմաստային գուգորդությունների շատ լայն տիրույթ ունի՝ կոպիտ վիրավորանքից մինչև գորովանքի և դրվատանքի արտահայտություն, ուստի թարգմանիչը անվրեպ է գործել. տվյալ իրավիճակում հայրը ոչ այնքան զայրանում, որքան զարմանք, շփոթմունք ու անվստահություն է հայտնում իր չարաճճի զավակների հայտարարությանն ի պատասխան:

Իրեն բնորոշ պահանջկոտությամբ և հստակությամբ կատարելով մի շարք արժեքավոր թարգմանություններ (շուրջ 80 գործ)¹, Հովհաննես Թումանյանը նաև ձևակերպել է **թարգմանական աշխատանքի փիլիսոփայությունը**. «Ճաշակով ընտրություն, լավ լեզու, խնամքով հրատարակություն: Էս երեք պայմանը պետք է ունենանք»²:

Այս երեք հիմնարար պայմանները փաստորեն սեղմ արտահայտում են թարգմանական ստեղծագործության մարմնավորման ընթացքը.

«Ճաշակով ընտրությունը» մեկ այլ մշակույթից սեփական լեզվամշակութային իրողություն տեղափոխվելու արժանի և այդ իրողությունը հարստացնելու ունակ գործի ընտրությունն է: Սա, իհարկե, մեծավ մասամբ նախապատրաստական բնույթի համակողմանի աշխատանք է, ինչպես ընդունված է ասել՝ «նախաթարգմանական աշխատանք», որը ենթադրում է և թարգմանչից պահանջում համապատասխան «ֆոնային» կամ «հենքային» գիտելիք³:

¹ Տե՛ս «Հովհաննես Թումանյանի թարգմանական գոհարները», Եր.: Իրավունք, 2008:

² **Հովհ. Թումանյան**, Թարգմանությունները և հրատարակությունները մեզանում // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր., 1994, էջ 460:

³ Տե՛ս **Ար. Քամայան**, Թարգմանության տեսության հիմունքներ, Եր.: Երևանի պետական համալսարանի հրատ., 2020, էջ 25–30:

Տարօրինակն այն է, որ այս՝ տեսական բարձր մակարդակով և գործնական հարուստ նյութով հանդերձ ուսումնական ձեռնարկում, **ոչ մի հիշատակում չկա Հովհաննես Թումանյանի մասին**՝ ո՛չ նրա կատարած թարգմանությունների, ո՛չ էլ թարգմանաբանական բնույթի դատողությունների մասին: Առավել տարօրինակն այն է, որ ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի խորհուրդն է հանգիստ խղճով գիրքը երաշխավորել հրատարակության: Իսկ մի՞թե հայ ապագա բանասերը, թարգմանիչը, լեզվաբանը

«**Լավ լեզուն**»՝ որպես թարգմանական աշխատանքի հանրագումարային բնութագիր, ներառում է երկու լեզուների և մշակույթների քաջ իմացություն, հատկապես սեփական լեզվի հարստությունը (բառապաշարը, շարահյուսական ճկունությունը, բառակազմական դյուրությունը, ժամանակաձևերի առանձնահատկությունները և այլն) գործադրելու հմտություն, նաև տրամաբանորեն շարադրելու կարողություն, բնագրին հնարավորինս հարազատ մնալու և անհարկի միջարկություններից խուսափելու պարտավորվածություն, իմաստային համարժեքություն ապահովելու հմտություն և այլն:

«**Խնամքով հրատարակություն**»՝ խմբագրական, սրբագրական, մեկնաբանական-խորհրդատվական համապատասխան աշխատանք, գրքի որակյալ տպագրություն և գրավիչ մատուցում ընթերցողին:

Կան նաև ածանցյալ պահանջ-պայմաններ.

✓ Թարգմանիչը պետք է ունենա պատասխանատվության զգացում թարգմանվող հեղինակի և նրա գործի հանդեպ, ընդ որում այնքան ավելի մեծ պատասխանատվություն, որքան ավելի նշանակալի է տվյալ գործը իր սեփական մշակութային համակարգում¹:

✓ Թարգմանիչը պարտավոր է հավատարիմ մնալ բնագրին, այսինքն՝ պիտի հնարավորինս ճիշտ ըմբռնի և հայտնի հեղինակի միտքը, ընդ որում դարձյալ այնքան ավելի հավատարիմ, որքան ինքնին արժեքավոր է տվյալ ստեղծագործությունը²:

✓ Ցանկալի է որոշակի ծանոթագրություններ տալ, բացատրելու և մեկնաբանելու ընթերցողի համար բնագրի որոշ մութ, դժվարըմբռնելի հատվածները, առանձին անուններ և դարձվածքային արտահայտություններ ու բառախաղեր³:

✓ Անցանկալի է ընթերցողին և քննադատին կանխավ «կաշառելը»՝ տարատեսակ վերապահումներ անելով թարգմանության բարդություններ-

---

առաջին հերթին հենց Թումանյանից չպիտի սկսի թարգմանության այբուբենին ծանոթանալը... Ոմանց էլ, թերևս, հարկ կա հիշեցնելու, որ, այնուամենայնիվ, **հայ թարգմանաբանության հիմնադիրը Հովհաննես Թումանյանն է:**

¹ **Հովհ. Թումանյան**, Շեքսպիր. Համլետ, էջ 124:

² Տե՛ս **Հովհ. Թումանյան**, «Համլետ», ողբերգություն Շեքսպիրի, էջ 57:

³ Անդ, էջ 55:

րի վերաբերյալ և ներողամտություն հայցելով¹: Թարգմանիչը միշտ պետք է ելնի ընթերցողի՝ անկաշառելիության և պահանջկոտության յուրատեսակ կանխավարկածից. «Մենք, ընթերցողներս, չենք կարող և իրավունք էլ չունենք ներողամիտ լինելու, եթե Շեքսպիրի **փոխադրողը** բնագրից շեղվում է, տալիս է մի համանման բան, այն էլ ոչ այնքան ընտիր»²:

✓ Միաժամանակ, թարգմանչական աշխատանքն ինքը կարոտ է լուրջ քննադատության. վերստին՝ որքան արժեքավոր է թարգմանության բնագիրը, այնքան ավելի լուրջ և խոր քննադատության կարիք կա³:

«Լուրջ»՝ հանգամանակից, հիմնավոր և բարյացակամ քննադատության օրինակներ Հովհաննես Թումանյանն ինքն է տվել: Այդպիսին է Նահապետ Քուչակի և Սայաթ-Նովայի թարգմանությունների մասին նրա հոդվածը⁴: Նախապես գոհունակություն և շնորհակալություն հայտնելով թարգմանչին՝ Վալերի Բրյուսովին, մանավանդ հայ ժողովրդի և հայկական մշակույթի մասին նրա դրվատական նախաբանի և մեկնաբանությունների համար, միաժամանակ Հովհ. Թումանյանը մի քանի դիտողություն է անում «ազնիվ թարգմանչին ու իր աջակիցներին», վստահություն հայտնելով, թե «ավելի զգուշավոր վերաբերմունքով ավելի շատ կարողանան խուսափել ակամա սխալներից»⁵:

Թարգմանական աշխատանքը պիտի գնահատվի նաև համեմատության մեջ, այսինքն՝ երբ միևնույն գործը մի քանիսն են թարգմանում: Վերստին այքի առաջ ունենալով Քուչակի և Սայաթ-Նովայի ռուսերեն մի քանի նախորդ թարգմանությունները՝ Հովհաննես Թումանյանը շատ բարձր է գնահատում է Վ. Բրյուսովի կատարած աշխատանքի որակական առանձնահատկությունը. «...Առաջին անգամն է, որ պ. Բրյուսովը

¹ Անդ, էջ 58:

² Անդ, էջ 66:

³ Անդ:

⁴ Տե՛ս **Հովհ. Թումանյան**, Քուչակ նահապետի և Սայաթ-Նովայի ռուսերեն թարգմանությունների առթիվ // ԵԼԺ, հատ. յոթերորդ, Եր., 1995:

Այդ «լուրջը» երբեմն արտահայտվում է թումանյանական նշանավոր հումորով: Այսպես, երբ Վ. Բրյուսովը հարցնում է Հովհ. Թումանյանի կարծիքը «Անուշ» պոեմի Վյաչեսլավ Իվանովի թարգմանության մասին, լսում է հետևյալ պատասխանը. «Լավ է, բայց ավստ~ս իմ Անուշը չէ, նրանը շեկ է դուրս եկել» (Ն. Թումանյան, Հուշեր և գրույցներ, էջ 138):

⁵ Անդ, էջ 198:

թարգմանում է վարպետի ձեռքով՝ աշխատելով հաղթել գրեթե անհաղթելի արգելքների և ինչպես Սայաթ-Նովայի, էնպես էլ Նահապետ Քուչակի երգերը տալ ռուսերեն, խորապես ճանաչելով նրանց մեծությունը և ինքնուրույն շունչն ու երանգը, և նրանց գործերը անվանելով հայ ժողովրդի ազնվականության վկայական»¹:

Վալերի Բրյուսովն ինքը նշանավոր բանաստեղծ է, և որպես այդպիսին կարող է և իրավունք ունի գնահատելու ուրիշ ազգի մշակութային արժեքները և իր գնահատականով նաև ճիշտ կողմնորոշելու ռուս ընթերցողին: Թարգմանվող գրականությունը լիակատար հիմքով որպես տվյալ ժողովրդի բարձր մշակույթի, ոգեղենության, «ազնվականության վկայական» անվանելը, ըստ Հովհաննես Թումանյանի, թարգմանական աշխատանքի բացառիկ կարևորության գործառույթներից մեկն է, գրական գործերի միջոցով ժողովուրդների հոգեկան կապի հաստատման, միջմշակութային ճանաչման հնարավորության ստեղծումը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ահավասիկ Հովհաննես Թումանյանի ամփոփիչ միտքը՝ որպես մեզ համար խրատ, խորհուրդ, մտորումների նյութ և գործունեության ուղեցույց. «Մենք ունեցել ենք էդ բարձր վկայականը, բայց էդ վկայականը մնացել է մեր գրպանում, կարդացող չի եղել, դրա համար էլ չունենք էն մեծ փոխադարձ շաղկապը ուրիշ ժողովուրդների հետ: Մենք ենք միայն օտարների հանճարները ճանաչել, սիրել ու սրտով կապվել նրանց հետ, իսկ մեր ցեղի հանճարը ոչ ոք չի ճանաչել, դրա համար էլ մեզ ոչ ոք չի գնահատել, չի սիրել ու հոգեպես չի կապվել մեզ հետ»²:

Այս հանգամանքի ըմբռնումից բխում է մի պարզ հարց, որ ժամանակին Հովհաննես Թումանյանն է տվել ինքն իրեն և ընթերցողին, մենք էլ կարող ենք, դեռ ավելին՝ պարտավոր ենք կրկնել ներկա աշխարհաքաղաքական պայմաններում. իսկ կարողանում ենք արդյոք մենք՝ հայերս, մյուս ժողովուրդներին հարկ եղածի չափ մատուցելու ինքներս մեզ, մեր «ազնվականության վկայականը»: Մանավանդ՝ գաղտնիք չէ, որ այժմ որոշ

---

¹ Անդ, էջ 203:

² Անդ, էջ 204:

հակահայ ուժեր, թերարժեք ազգերի ներկայացուցիչներ, ծախու գրչակներ անդու կերպով տեղեկատվական աղբ են տարածում՝ նսեմացնելով հայոց պատմությունը, մշակույթը, աշխարհին աղճատված ձևով մատուցելով հայ մարդու կերպարը:

Ուստի և ամբողջ աշխարհին հայ փիլիսոփայության, գրականության և պոեզիայի գլուխգործոցների, հայոց պատմության հերոսական էջերի, հայ մարդու ազնվական կերպարի մատուցումը թարգմանչական աշխատանքի միջոցով ներկայում դարձել է մեր կենսապայքարի ամենակարևոր գործիքներից մեկը:

Валерий Мирзоян, Переводческое искусство Ованеса Туманяна – В статье обсуждается один из важных аспектов творчества великого армянского писателя Ованеса Туманяна (1869–1923). Он много и серьезно занимался переводом как поэтических, так и прозаических произведений. Вершиной его переводческого мастерства принято считать перевод на армянский язык стихотворения Александра Сергеевича Пушкина «Зимний вечер». В данной статье проводится сравнение текстов на двух языках с целью выяснения степени идентичности как их прагматического смысла, так и языковых средств выражения.

Пристальное внимание уделял Ованеса Туманян также и методологическим вопросам переводческой деятельности. Суть философии перевода он сжато сформулировал в трёх основных требованиях: искусный отбор оригинала, отличный язык и безукоризненное издание. Существуют еще несколько правил: у переводчика должно быть высокое чувство ответственности перед автором и его произведением; он должен по возможности оставаться верным содержанию и смыслу оригинала; желательно снабдить перевод пояснительными примечаниями; недопустимо заранее «подкупать» читателя ссылками на трудности перевода; хороший перевод нуждается в серьезной критике.

Ованеса Туманян высоко ценил роль удачных переводов в межкультурной коммуникации народов, в частности он отмечал, что если существует достаточное количество переводов с других языков на армянский

язык, то очень мало обратных переводов, между тем это крайне важно для того, чтобы другие народы смогли составить верное представление о нас.

Valery Mirzoyan, Translation art of Hovhannes Tumanyan – The article discusses one of the important aspects of the work of the great Armenian writer Hovhannes Tumanyan (1869–1923). He was a lot of and seriously engaged in the translation of both poetic and prose works. The pinnacle of his translation skills is considered to be the translation into Armenian of Alexander Sergeevich Pushkin's poem «Winter Evening». This article compares texts in two languages in order to determine the degree of identity of both their pragmatic meaning and linguistic means of expression.

Hovhannes Tumanyan also paid close attention to the methodological issues of translation activities. He succinctly formulated the essence of the philosophy of translation in three basic requirements: skillful selection of the original, excellent language, and impeccable edition. There are a few more rules: the translator must have a high sense of responsibility towards the author and his work; it should, as far as possible, remain true to the content and meaning of the original; it is desirable to provide the translation with explanatory notes; it is unacceptable to "bribe" the reader in advance with references to translation difficulties; a good translation needs serious criticism.

Hovhannes Tumanyan highly appreciated the role of successful translations in the intercultural communication of peoples, in particular, he noted that if there are a sufficient number of translations from other languages into Armenian, then there are very few reverse translations, meanwhile it is extremely important for other peoples to be able to compile the correct idea about us.

Ուղարկվել է խմբագրություն 07.03.2023թ.

Գրախոսվել է 11.03.2023թ.

Ստորագրվել է տպագրության 15.03.2023թ.

**ПРАВО НА СВОБОДНОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ
В КОНСТИТУЦИИ ФЕДЕРАТИВНОЙ РЕСПУБЛИКИ
ГЕРМАНИЯ И ПРАВО НА СВОБОДУ ДЕЙСТВИЙ
В КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
(СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)**

ДАВИД ТОРОСЯН

Ключевые слова - всеобщее право на свободу действий, основные права, право человека на свободу действий, право на свободное развитие личности, конституционное право, конституция, ограничение права.

ВВЕДЕНИЕ

Конституции современных демократических государств, международные акты закрепляют ряд положений, которые защищают человеческую деятельность в определённых сферах. Они именуются основными или конституционными правами и свободами человека и гражданина. Исторически сложилось так, что это наиболее уязвимые области человеческой деятельности. Отмечая их основополагающий характер, их защита закрепляется специальными положениями, но тем не менее, основные права, закреплённые конституцией, не являются исчерпывающими. В то же время не является возможным выявить и защитить отдельными положениями весь спектр возможного человеческого поведения от посягательств государства. По этой причине конституции ряда государств предписывают общее положение, защищающее всякое человеческое поведение – всеобщее право на свободу действий¹. Эту свободу можно назвать «матерью» всех основных прав.

Данное общее основное право является малоизученным на постсо-

ветском пространстве и в армянской правовой действительности. Его особенность в том, что оно предполагает защиту всякого человеческого действия, которое не было защищено отдельными положениями конституции, однако, оно лишь применимо в случаях отсутствия специальных норм. Также, всеобщее право на свободу действий, устанавливает принцип, согласно которому, любое действие разрешено, если оно не запрещено законом.

Всеобщее право на свободу действий в конституциях некоторых государств, например, Германии, Греции, Эстонии рассматривается в том числе, как и право на свободное развитие личности. В Конституции Республики Армения (РА) данное право нашло своё закрепление ещё в редакции 2005 года (ч. 2 ст. 42), вне системной логики данной статьи². Однако, лишь в редакции 2015 года, без особых изменений в формулировке, право человека на свободу действий было закреплено, как самостоятельное право, придавая ему принципиальную важность, что получило положительную оценку со стороны Венецианской Комиссии³. Ст. 39 действующей редакции Конституции РА, закрепляет право человека на свободу действий: «Человек свободен делать всё то, что не нарушает прав других лиц и не противоречит Конституции и законам. Никто не может нести не установленные законом обязанности» (ст. 39 Конституции РА)⁴. Данный принцип, сформулированный И. Кантом, так или иначе находит своё закрепление в Конституциях ряда государств.

Для понимания сути данного права играет огромную роль опыт других государств, в частности, опыт Германии, где в течении десятилетий,

---

¹ В решениях Федерального Конституционного Суда Федеративной Республики Германии, а также в научной литературе, применяется именно такое обозначение данного права.

² Պողոսյան Վ., Սարգսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության 2015 թ. Խմբագրությանը Մահմանադրությունը. Համառոտ փարգրանումներ, «Տիգրան մեծ» հրատարակչություն. Երևան 2016. էջ 57

URL: http://lawlibrary.info/ar/books/giz2016-ar-Brief_explanations_of_Constitution_2016.pdf

³ CDL-AD(2015)038-e Second Opinion on the Draft Amendments to the Constitution (in particular to Chapters 8, 9, 11 to 16) of the Republic of Armenia endorsed by the Venice Commission at its 104th Plenary Session (Venice, 23-24 October 2015) // URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)038-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)038-e)

⁴ Конституция Республики Армения от 05.07.1995 г. (с изменениями 06.12.2015 и 22.06.2020) // URL: <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=arm&enc=utf8>

судебная практика Федерального Конституционного Суда Федеративной Республики Германия (ФРГ), последовательно раскрывала содержание ч. 1 ст. 2 Основного Закона ФРГ¹, в результате чего, было сформулировано понятие всеобщего права на свободу действий в конституционно-правовом смысле, особенным образом.

СФЕРА ЗАЩИТЫ ПРАВА ЧЕЛОВЕКА НА СВОБОДУ ДЕЙСТВИЙ

Обращаясь к сфере защиты данного права в первую очередь рассмотрим субъекта данного права. Как становится ясно из выше обозначенной формулировки Конституции РА, субъектом данного права, согласно Конституции, является человек, то есть физическое лицо. Тем не менее, если обратиться к ст. 74 Конституции РА, согласно которой, «Основные права и свободы распространяются также на юридических лиц постольку, поскольку эти права и свободы применимы к ним по своей сути», делается вывод, что его субъектом также могут быть юридические лица.

В научной литературе также присутствует подход, согласно которому, всеобщее право на свободу действий служит защитой также для иностранных граждан и лиц без гражданства, в тех случаях, когда было затронуто поведение, которое защищается специальным основным правом, но субъектом которого являются граждане². В этом случае, обозначенные лица не смогут сослаться на права, субъектом которых Конституцией рассматриваются исключительно граждане РА, однако, в этом случае, иностранные граждане и лица без гражданства смогут сослаться на право человека на свободу действий. По нашему мнению, данный подход применим в конституционно-правовой практике Армении, поскольку в большей степени отвечает защите прав человека и позволяет обеспечить защиту без пробелов для всех.

Если с субъектом данного права вопрос не является спорным, то относительно объема охраны данного права существуют разные подходы.

---

¹ Ч. 1 ст. 2 Основного Закона Федеративной Республики Германии: «Каждый имеет право на свободное развитие своей личности в той мере, в какой он не нарушает прав других и не посягает на конституционный строй или нравственный закон».

² Հովհաննիսյան Գ., Անհատական դիմումի թույլատրելիության նախապայմանները: «Դատական իշխանություն» գիտամեթոդական ամսագիր, № 8-9/157-158, 2012. Էջ 14.

Само положение ст. 39 Конституции РА закреплено с оглядкой на положения Основного Закона ФРГ. Так, Основной Закон гласит: «Каждый имеет право на свободное развитие своей личности в той мере, в какой он не нарушает прав других и не посягает на конституционный строй или нравственный закон» (ч. 1 ст. 2 Основного Закона ФРГ)¹. В немецком праве относительно того, какое именно действие защищает данное право, существует несколько подходов: 1) Первый обозначается, как так называемая «теория ядра личности» (ныне не применяющаяся). Право человека на свободу действий защищает только то поведение, которое образует ядро личности, которое определяет человека как «духовное и нравственное существо»: 2) второй подход предполагает некий промежуточный компромисс, согласно которому, защищается только то поведение, которое сопоставимо с поведением, защищаемым другими специальными основными правами². Однако, данный подход может быть парирован простым тезисом о том, что, например, такие фундаментальные права, как свобода выражения мнения и свобода творчества могут защищать такие мнения и такие произведения, которые малозначительны; 3) третий же подход был сформулирован в последствии Федеральным Конституционным Судом ФРГ и предполагает широкое понимание данной свободы, согласно которому, объем защиты включает в себя всякое человеческое поведение³.

Тем не менее, к этому Федеральный Конституционный Суд ФРГ пришел не сразу. В одном из своих ранних решений Суд оставлял открытым вопрос, что следует понимать в качестве свободного развития личности, стоит ли его понимать, как свободу действий человека в широком смысле или положения Основного закона ФРГ (ч. 1 ст. 2) ограничивается защитой минимума данной свободы действий «...без которого человек во-

---

¹ Основной закон Федеративной Республики Германии, 23 мая 1949 г. «Баварская государственная библиотека» // URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0014_gru&l=ru&object=translation

² **Jörn Ipsen**, Staatsrecht II. 24. Auflage, Vahlen Franz GmbH. München. 2021. С. 220.

³ BVerfGE 80, 137 (Riding in Forests). 70 Years German Basic Law: The German Constitution and its Court: Landmark Decisions of the Federal Constitutional Court of Germany in the Area of Fundamental Rights, Malaysian Current Law Journal Sdn Bhd, 2019. С. 152.

обще не может развивать заложенные в нем основы духовно-нравственной личности»¹. Именно такое понимание данной свободы и именуется, как «теория ядра личности». Однако, в последующем решении, Федеральный Конституционный Суд ФРГ, по делу «Эльфеса», оценивая соответствие Закона «О Паспортной системе» Конституции, обращаясь к ч. 1 ст. 2 Основного закона, должно ли право на свободное развитие своей личности толковаться в самом широком смысле, было отмечено, что Основной закон не может понимать под «свободным развитием личности» лишь внутреннее духовно-нравственное развитие личности, поскольку в таком случае будет неясным, каким образом такое содержание данной свободы сможет нарушить нравственный закон, права других или конституционный строй свободной демократии». Это именно те ограничения, которые применимы к свободному развитию личности, согласно Основному Закону ФРГ. По этой причине, Федеральный Конституционный Суд констатирует, что ч. 1 ст. 2 Основного закона предполагает именно свободу действий в широком смысле. Также немаловажную роль для Суда, в раскрытии воли законодателя играла ранняя версия данного положения. Парламентский Совет изначально предполагал следующую формулировку: «Каждый может делать или не делать того, что он хочет...». Как отмечает Федеральный Конституционный Суд, нынешняя версия обуславливается не правовыми соображениями, а лингвистическими причинами².

Таким образом, сформирован главенствующий подход в понимании права человека на свободу действий. Сфера защиты ч. 1 ст. 2 Основного Закона не ограничивается лишь свободным развитием личности, общая свобода действий защищает всякое человеческое поведение, даже такое банальное, как, например, носить желаемую одежду, выезжать из страны³, кормить голубей⁴, заниматься верховой ездой в лесу¹ – вне зависимости от

---

¹ BVerfGE 6, 32 (Elfes/ Эльфес). «Избранные решения Федерального Конституционного Суда Германии», Москва, Инфотропик Медиа, 2018 г. С. 51.

² Там же с. 52.

³ Там же с. 50.

⁴ BVerfGE 54, 143 (Taubenfütterungsverbot / Feeding Pigeons)

важности данного действия для развития личности.

Тем не менее, данный подход не оставался без критики даже в самом Федеральном Конституционном Суде. Так, в особом мнении, Судья Федерального Конституционного Суда Д. Гримм, отмечал, что толкование в таких границах будет приводить к «банализации основных прав», не закреплённых Основным Законом. По мнению Судьи формулировка касается личного развития, следовательно с возможностями развития человека как морально-автономного существа².

Как отмечают авторы, широкое толкование (превалирующего большинства) Федерального Конституционного Суда, согласуется с центральным элементом правовой доктрины И. Канта³, который провозгласил: «...поступай внешне так, чтобы свободное проявление твоего произвола было совместимо со свободой каждого, сообразной со всеобщим законом...»⁴.

Говоря об объеме охраны данного права, немаловажным будет отметить, что оно включает в себя не только активные действия, но и бездействие. Это следует из формулировки «делать все то», что означает также бездействие, как форму деяния⁵.

Само же право человека на свободу действий является субсидиарным¹ с точки зрения конкуренции норм оно применимо в случаях, когда затрагиваются действия не подпадающие под объем защиты других специальных основных прав.

---

¹ BVerfGE 80, 137 (Riding in Forests). «70 Years German Basic Law: The German Constitution and its Court: Landmark Decisions of the Federal Constitutional Court of Germany in the Area of Fundamental Rights», Malaysian Current Law Journal Sdn Bhd, 2019. С. 152.

² **Sondervotum D. Grimm**, BVerfGE, Bd. 80, 137 (165 ff.).

³ **F. Kalscheuer**, Kant and the general freedom of action, Revista Brasileira de Estudos Políticos, Belo Horizonte, n. 118, Jan./ Jun. 2019. С. 193.

⁴ **Кант И.** Сочинения в шести томах. Под общ. ред. В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана, М., изд-во «Мысль», 1965. (Философское наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии) Т. 4. Ч. 2. С. 140.

⁵ **Гамбарян А.С.**, Пассивное поведение (бездействие): использование субъективного права или отказ от реализации субъективного права // LexRussica. 2019. № 2(147). С. 38.

КОНСТИТУЦИОННО - ПРАВОВОЕ ОПРАВДАНИЕ ВМЕШАТЕЛЬСТВА

Всеобщее право на свободу действий и, как правило, всякое основное право, не может быть безграничным. Конституция устанавливает то, каким образом основное право может быть ограничено. Оглядываясь на положения Основного закона ФРГ, следует отметить, что оно также конечно же не представляется безграничным. Так, свободное развитие личности не должно нарушать мирного сосуществования людей. Основной закон предусматривает три вида ограничений в отношении данной свободы. Свободное развитие личности может быть ограничено: конституционным строем, правами других лиц и моральным законом. Ныне, имеет значение только первое ограничение. В своих правовых позициях Федеральный Конституционный Суд ФРГ последовательно обращается лишь к конституционному строю, как к ограничению всеобщего права на свободу действий. Важным будет отметить, что конституционный строй уже включает в себя права других лиц. Что касается морального закона, он был рассмотрен Федеральным Конституционным Судом лишь раз в 1957 году по делу BVerfGE 6, 389, без четкого определения².

Так в ряде своих решений Федеральный Конституционный Суд констатирует: «...всеобщая свобода действий гарантируется только в рамках ограничений второй половины предложения, ч. 1 ст. 2 Основного закона, и, следовательно, в частности, подчиняется конституционному (правовому) строю»³. В свою очередь, под конституционным строем, в рамках второй половины предложения ч. 1 ст. 2 Основного закона, Судом понимается только общий правопорядок, который учитывает «...материальные и формальные нормы Конституции, т.е. правопорядок,

---

¹ Bröhmer Jürgen, Elsner Gisela, Hill Clauspeter, Spitzkatz, Marc, «70 Years German Basic Law: The German Constitution and its Court: Landmark Decisions of the Federal Constitutional Court of Germany in the Area of Fundamental Rights», Malaysian Current Law Journal Sdn Bhd, 2019. С. 85.

² Hahn/Petras/Valentiner/Wienfort, Grundrechte: Klausur - und Examenswissen, Berlin, Boston: De Gruyter, 2022. С. 227.

³ BVerfGE 80, 137 (Riding in Forests). «70 Years German Basic Law: The German Constitution and its Court: Landmark Decisions of the Federal Constitutional Court of Germany in the Area of Fundamental Rights», Malaysian Current Law Journal Sdn Bhd, 2019. С. 152

соответствующий Конституции»¹. Соответственно, принятый закон должен не противоречить конституционному строю, что в свою очередь означает – наличие такого закона, который будет соответствовать конституции, как с материальной, так и с формальной точки зрения².

Возвращаясь к Конституции РА, стоит отметить, что в отличии от других основных прав, в Конституции РА формулировка относительно того, каким образом право на свободу действий может быть ограничено, является в большей степени расплывчатой, неясной, но в то же время схожей с формулировкой Основного Закона ФРГ.

По-нашему мнению, это приводит к неправильному толкованию первого предложения ст. 39 Конституции РА. Можно встретить подход, согласно которому, действие может быть прямо не запрещено законом, но тем не менее, лицо будет не в праве совершать его, ввиду того, что в следствии будут затронуты права других лиц³.

Конституционный Суд Армении, обращаясь к данному конституционному положению, отмечает, что оно является основополагающим принципом правового регулирования поведения человека, из которого происходят границы прав человека, «золотое правило», согласно которому, запрещается делать все то, что нарушает права и свободу других лиц. Все те права, которыми обладают лица, являются правами для других людей. Следовательно, обязанностью людей, является уважение прав других лиц. Гарантия прав человека – обязанность других лиц⁴.

Такая правовая позиция со сложностью коррелируется с трёх частичной структурой прав человека, где адресатом основных прав является

---

¹ BVerfGE 6, 32 (Elfes / Элфес). «Избранные решения Федерального Конституционного Суда Германии», Москва, Инфотропик Медиа, 2018 г. С. 52.

² BVerfGE 38, 281 (Arbeitnehmerkammer / Палаты наемных рабочих). «Избранные решения Федерального Конституционного Суда Германии», Москва, Инфотропик Медиа, 2018 г. С. 56.

³ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնարանություններ, ընդհ. Խմբագրությամբ՝ Գ.Հարությունյանի, Ա.Վաղարշյանի.-Ե.: 2010, էջ 494.

⁴ Решение Конституционного Суда РА – 1646 от 29.04.2022. П.5.2.3. // URL: https://www.concourt.am/decision/decisions/635100e614329_sdv-1646.pdf

только государство¹. Это происходит из логики ч. 3 ст. 3 Конституции РА, где закреплено, что именно «Публичная власть ограничена основными правами и свободами человека и гражданина...», а не человек. Следовательно, в контексте основных прав, обязанность уважать права и свободы, что предполагает воздерживаться от вмешательства в их реализацию - относима к государству². Также, если её толковать в том ключе, что границей наших действий являются права других людей, мы придем к ложному умозаключению о том, что это уже изначально никакая и не свобода. По нашему мнению, данное положение, в контексте выше обозначенного, подлежит следующему прочтению: Человек свободен делать все. Данное право может быть ограничено правами других лиц, Конституцией или законом.

Таким образом, Конституция РА предусматривает три вида ограничений: 1) права других лиц; 2) конституция; 3) закон (в отличии от Конституции ФРГ, где в ряде ограничений отмечается также моральный закон. Хотя правовое содержание этого понятия по сути не раскрывается Федеральным Конституционным судом Германии, как было отмечено выше, по нашему мнению, это существенное отличие в юридическом понимании всеобщего права на свободу действий в Конституции ФРГ и в Конституции РА).

Следует отметить, что так или иначе, основной деятельностью законодателя является справедливое разграничение прав людей. Смысл законов – это уравнивание сталкивающихся интересов в обществе. Таким образом, как правило, всякая норма с одной стороны ограничивает одну сторону, защищая интересы другой стороны и наоборот. По этой причине, для защиты прав других людей, по смыслу ст. 39, требуется оценка со стороны законодателя с последующим принятием закона, который будет соответствовать конституции, как с материальной, так и с формальной точки зрения, который в свою очередь будет устанавливать ограничения на то или иное действие. Таким образом, положения 39 ст., относительно закона включает в себя также права других лиц по выше указанным причинам.

---

¹ Теория государства и права/ Учебное пособие/ Коллектив авторов под редакцией Гамбаряна А. и Мурадяна М. и. Ер. Изд. Лусабац, 2016г. С. 163.

² Там же с. 164.

Конституция в контексте второй части первого предложения ст. 39, означает такой закон, который не противоречил бы ей. Противоречащий Конституции закон, не может ограничивать права человека. Следовательно, положения, закрепленные второй частью первого предложения ст. 39 – это то, каким образом данное право может быть ограничено. Однако, имеет значение лишь «закон». Ст. 39 устанавливает простую оговорку закона¹, что означает – конституция оставляет вопрос ограничения данного права законодателю, не уточняя легитимные цели, для достижения которых, ограничение может быть установлена.

Только после такого прочтения станет ясно, что изначально мы свободны во всем, в том числе и в действиях, нарушающих права других людей. Однако, государство может установить для нас границы, только исходя из такой логики мы можем задаться вопросом - является ли установленное государством ограничение соответствующим конституции, если мы изначально свободны во всем?

ВЫВОДЫ

Таким образом: 1) субъектом права на свободу действий являются, как физические, так и юридические лица по смыслу ст. 74 Конституции РА, несмотря на термин «человек», который применяется в ст. 39; 2) данным правом могут «защититься» иностранные граждане и лица без гражданства в случаях, когда было затронуто поведение, закрепленное специальными правами, но субъектом которых признаются граждане государства; 3) право на свободу действий защищает всякое человеческое поведение, вне зависимости от его важности; 4) не верным будет толковать ст. 39 Конституции РА таким образом, что граждане непосредственно ограничены правами друг друга. Законодатель разграничивает и устанавливает рамки реализации прав граждан законами, которые должны соответствовать конституции.

Основные права изначально предоставляют нам возможность совер-

---

¹ **Հովհաննիսյան Գ.**, Հնդիանուր իրավագիտություն և իրավաբանական մեթոդաբանություն. «Հանրային դիվանագիտություն» բարեգործական ՀԿ. Երևան 2020 թ. էջ 112;

шать определённые действия, ограничения накладываются в последствии государством, в целях балансирования публичных и индивидуальных интересов. Причиной же подобного толкования в армянской действительности является ст. 39 Конституции РА, которая закрепляет всеобщее право на свободу действий, и, которая закреплялась с оглядкой на ч. 1 ст. 2 Основного Закона ФРГ, относительно которого в самой Германии существовали различные позиции. Однако, в результате последовательного толкования Федеральным Конституционным Судом Германии, было сформировано понимание общего права на свободу действий, а также то, каким образом данная свобода может быть ограничена.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

Правовые акты

1. Конституция Республики Армения от 05.07.1995 г. (с изменениями 06.12.2015 и 22.06.2020) // URL: <http://www.parliament.am/parliament.php?id=constitution&lang=arm&enc=utf8>
2. Основной закон Федеративной Республики Германии, 23 мая 1949 г. // Баварская государственная библиотека // URL: https://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0014_gru&l=ru&object=translation
3. Решение Конституционного Суда РА – 1646 от 29.04.2022. // URL: https://www.concourt.am/decision/decisions/635100e614329_sdv-1646.pdf
4. BVerfGE 38, 281 (Arbeitnehmerkammer / Палаты наемных рабочих). «Избранные решения Федерального Конституционного Суда Германии», Москва, Инфотропик Медиа, 2018 г.
5. BVerfGE 54, 143 (Taubenfütterungsverbot / Feeding Pigeons)
6. BVerfGE 80, 137 (Riding in Forests). «70 Years German Basic Law: The German Constitution and its Court: Landmark Decisions of the Federal Constitutional Court of Germany in the Area of Fundamental Rights», Malaysian Current Law Journal Sdn Bhd, 2019.
7. BVerfGE 6, 32 (Elfes/ Эلفес). «Избранные решения Федерального Конституционного Суда Германии», Москва, Инфотропик Медиа, 2018 г.

8. CDL-AD(2015)038-e Second Opinion on the Draft Amendments to the Constitution (in particular to Chapters 8, 9, 11 to 16) of the Republic of Armenia endorsed by the Venice Commission at its 104th Plenary Session (Venice, 23-24 October 2015) // URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2015\)038-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2015)038-e)

9. Sondervotum D. Grimm, BVerfGE, Bd. 80, 137.

Научная и учебная литература

10. Гамбарян А. С. Пассивное поведение (бездействие): использование субъективного права или отказ от реализации субъективного права // LexRussica. 2019. № 2(147). С. 29—40

11. Теория государства и права/ Учебное пособие/ Коллектив авторов под редакцией Гамбаряна А. и Мурадяна М. и. Ер. Изд. Лусабац, 2016 г.

12. Кант И. Сочинения в шести томах [Под общ. ред. В. Ф. Асмуса. А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана], М., изд-во «Мысль», 1965. (Философское наследие. Акад. наук СССР. Ин-т философии) Т. 4. Ч. 2. 478 с.

13. Հովհաննիսյան Գ. Անհատական դիմումի թույլատրելիության նախապայմանները. Դատական իշխանություն. Օգոստոս-սեպտեմբեր. 2012 8-9 (157-158). 13-21 էջ.

14. Հովհաննիսյան Գ. Ընդհանուր իրավագիտություն և իրավաբանական մեթոդաբանություն. «Հանրային դիվանագիտություն» բարեգործական ՀԿ. Երևան 2020 ր. 448 էջ.

15. Պողոսյան Վ. Սարգսյան Ն. Հայաստանի Հանրապետության 2015 թ. Խմբագրությամբ Սահմանադրությունը. Համառոտ պարզաբանումներ. «Տիգրանմեծ» հրատարակչություն. Երևան 2016. 447 էջ // URL: http://lawlibrary.info/ar/books/giz2016-ar-Brief_explanations_of_Constitution_2016.pdf

16. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ / ընդհ. Խմբագրությամբ՝ Գ. Հարությունյանի, Ա. Վաղարշյանի. - Ե.: 2010, 508 էջ

17. 70 Years German Basic Law: The German Constitution and its Court: Landmark Decisions of the Federal Constitutional Court of Germany in the Area of Fundamental Rights. Bröhmer Jürgen, Elsner Gisela, Hill Clauspeter, Spitzkatz,

Marc (editors). Malaysian Current Law Journal Sdn Bhd, 2019. 1262 c.

18. Grundrechte: Klausur- und Examenswissen. Herausgegeben von: Dana-Sophia Valentiner, Lisa Hahn, Maximilian Petras, Nora Wienfort. Berlin, Boston: De Gruyter, 2022. 629 c.

19. F. Kalscheuer. Kant and the general freedom of action // Revista Brasileira de Estudos Políticos | Belo Horizonte | N. 118 | Jan./Jun. 2019. 191-205 c.

20. Jörn Ipsen: Staatsrecht II. 24. Auflage. Vahlen Franz GmbH. 2021. 298 c.

Դավիթ Թորոսյան, Անձի ազատ զարգացման իրավունքը ԳՖՀ Սահմանադրության մեջ և անձի ազատ գործելու իրավունքը ՀՀ Սահմանադրության մեջ (իրավա-համեմատական վերլուծություն) - Գիտական հոդվածը նվիրված է սահմանադրական իրավունքի գիտության մեջ հիմնարար համարվող այնպիսի սկզբունքի, ինչպիսին անձի ազատ գործելու իրավունքն է: Գիտական հոդվածի թեմայի արդիա-կանությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այն հայրենական իրավագիտության մեջ առավել քիչ ուսումնասիրված թեմաներից է:

Գիտական հոդվածի նպատակն է հանդիսացել նշված իրավունքի սահմանադրաիրավական ամրագրման և կիրառման առանձնահատկությունները Գերմանիայում և Հայաստանի Հանրապետությունում:

Հոդվածում ուսումնասիրվում են անձի ազատ գործելու իրավունքի իրավական բովանդակության այնպիսի կարևոր ասպեկտներ, ինչպիսիք են այդ իրավունքի գործողության ոլորտը, սահմանափակման սահմանադրաիրավական հիմքերը և այլն:

Հետազոտության արդյունքում առաջ է քաշվում այն եզրահանգումը, ըստ որի ԳՖՀ Սահմանադրության մեջ նշված իրավունքի գործողության տարածումը նաև օտարերկրացիների և քաղաքացիություն չունեցող անձանց վրա այն դեպքերում, երբ խոսքը վերաբերում է բացառապես քաղաքացիներին վերապահված իրավունքներին, կարող է կիրառվել ՀՀ սահմանադրաիրավական պրակտիկայում՝ որպես ԳՖՀ Սահմանադրական դատարանի իրավական պրակտիկայում նախատեսված առավել առաջադիման փորձ մարդու իրավունքների ավելի լայն պաշտպանության տեսանկյունից: Գիտական հոդվածում առաջ է քաշվում նաև այն եզրա-

հանգումը, ըստ որի անձի ազատ գործելու իրավունքը տարածվում է ցանկացած մարդկային վարքագծի վրա անկախ դրա կարևորությունից:

David Torosyan, The right to free development in the constitution of the Federal Republic of Germany and right to freedom of actions in the constitution of the Republic of Armenia (a comparative legal analysys) - The article of the author is devoted to such a basic constitutional right of the individ as is the right of freedom of actions which also is known as a constitutional right of the freedom of developepment of the individual in the constitutional practice of states. The issue of the article is of a great theoretical and practical importance as it is one of the comparatively less researched issues by jurists in the Republic of Armenia although its importance in the constitutional system of the state which aims to be a state of law.

The article is focused on such important aspects of the legal essence of the right of freedom of actions as are the limits of the action of the right, the constitutional means of intervening with the right, etc. On the basis of the analysys of the normative basis and the constitutional practice in both Republic of Armenia and Republic of Germany the author of the article finds out the common features also the differences that exist in the constitutional understanding of the right in these states.

Ուղարկվել է խմբագրություն 03.03.2023թ.

Գրախոսվել է 04.03.2023թ.

Ստորագրվել է տպագրության 07.03.2023թ.

**ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՄՊԵԼԸ,
ԴՐԱ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԱՐԱՅԻԿ ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ**

Բանալի բառեր – Միջնադար, ազատագրություն, առասպել, փրկություն, քաղաքականություն, բանակցություն, որոնումներ, նվաճումներ, կրոն, դավանանք, համագործակցություն, արևմուտք, ժողովուրդ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1045թ. Անիի թագավորության կործանումով Հայաստանում ըստ էության ավարտվեց պետականությունների դարաշրջանը և սկսվեց օտար տիրապետողների երկարատև փուլը, որը չնչին ընդհատումներով տևեց մինչ 1918թ. ապա ընդհատվեց Խորհրդային Հայաստանի 70-ամյա գոյությամբ՝ մինչև 1991թ. երբ ԽՍՀՄ-ը փլուզվեց և Հայաստանը անկախացավ: Շուրջ մեկ հազարամյակ պետականություն չունենալը մեծ խնդիրներ առաջացրեց ոչ միայն տնտեսական, քաղաքական, ժողովրդագրական ու ռազմական առումներով, այլև մեծ չափով այլասերեց հայ ժողովրդի լեզվամտածողությունը: Հայկական լեռնաշխարհի ներթափանցած օտար ցեղերը հայ ժողովրդին պարբտադրեցին իրենց տնտեսական ու մշակութային կանոնները: Չունենալով պետականության վերականգնման համար անհրաժեշտ ռազմական ուժ, հայերը փորձեցին հարցը լուծել դաշնակցային որոնումներով: Օտար տիրապետողների կողմից հայկական ազնվականության ոչնչացմանն ուղղված քայլերը ի վերջո հանգեցրին մի աղետալի իրավիճակի, երբ հայ ժողովուրդը մեծ մասամբ զրկվեց ֆինանսներ, ռազմական ու վարչական ուժ ունեցող կառավարիչներից՝ ազնվական դասից: Ստեղծված պայմաններում միակ կառույցը, որ կարողացավ դիմանալ՝ եկեղեցին էր, որի լիդերներն էլ իրենց վրա վերցրին ժողովրդի կազմակերպման վարչական աշխատանքները՝ միջնորդ

հանդիսանալով օտար նվաճողների ու ժողովրդի մեջ: Անկախության ու պետականության վերականգնման նպատակով ընտրվեց դաշնակիցներ փնտրելու ճանապարհը: Դաշնակից որոնելու և նրան համոզելու համար որպես դիվանագիտական գործիք սկսեց օգտագործվել կրոնական քողով դրսևորվող ազատագրական գաղափարախոսություն, որը պատմության մեջ է մտել «Հայ ազատագրական առասպել» անվանումով: Այդ առասպելը, որը տարբեր ժամանակներում տարբեր երկրների էր ընտրում որպես ազատարարի՝ դարերի ընթացքում փոփոխվում էր և լրացվում «նոր բացահայտումներով ու հիմնավորումներով»: Առաջ էին քաշվում Ներսես Մեծ կաթողիկոսի մարգարեացումները, Բյուզանդիայի կայսր Կոնստանդինոսի կողմից իբրև թե գրված «Դաշանց թուղթը», որով բյուզանդացիները հար-հավիտյան եղբայր էին հռչակվում հայերին: Գաղափարախոսության իմաստը որևէ քրիստոնյա ուժեղ պետությանը շահագրգռելն էր՝ Հայաստանին ռազմական օժանդակություն ցուցաբերելու և նույնիսկ հայերի համար տարբեր նվաճողների դեմ կռվելու առումով: Այդ գաղափարախոսությունը ինքն իրենով անորոշ էր և ոչ մի հստակ առաջարկ չէր պարունակում, ուստի և ոչ մի գործնական հաջողություն չգրանցեց: Դրա փոխարենը ժողովրդի մեջ արմատավորվեց ուրիշի վրա հույս դնելու, սեփական ուժերին չվստահելու միտումը: Այդ մտածողությունն այնքան կարծրացավ, որ դարձավ հայ հասարակության քաղաքական ու ռազմական տրամաբանության սյուններից մեկը: 13-րդ դարից սկսած հայ քաղաքական միտքը զարգանում էր հումանիտար արժեքների վրա հիմնված ադերսագրերի տեսքով, որը, ոչ մի օգուտ չտալով, բթացնում էր հասարակությանը և նրան համոզում, որ սեփական ուժերով անհնար է որևէ հաջողության հասնել: Մենք նման մտածողության հանդիպում ենք տարբեր դարաշրջաններում և այդ առասպելը ենթագիտակցաբար կենսունակ է նաև այսօր, երբ նույնիսկ 1991թ անկախությունից և Արցախյան առաջին պատերազմում հաղթանակից հետո անգամ, հասարակության մեծ մասը տասնամյակներ շարունակ համոզված է, որ Հայաստանն իր հարցերը կարող է լուծել միայն այն դեպքում, երբ ունենա հզոր հովանավոր, ընդ որում հովանավորը պիտի հայերին օգնի ոչ թե փոխադարձ շահի, այլ, ինչպես արդեն նշվեց՝ հանուն մարդկային ու քրիստոնեական արժեքների:

Սույն աշխատանքի նպատակն է ներկայացնել, թե ինչպես ձևավորվեց այդ առասպելը, ինչ հիմնավորումներ և արդարացումներ էր առաջ քաշում, ինչպես զարգացավ և ինչ տրամաբանությամբ էր գործում: Կփորձենք հասկանալ, թե որքանով էր այդ առասպելն անհրաժեշտ և օտակար ու ինչ ազդեցություն ունեցավ հայ ժողովրդի հոգեբանության վրա:

ԻՆՉ Է ԱՌԱՍՊԵԼԸ ԵՎ ԻՆՉՊԵՍ Է ԱՅՆ ԱՇԽԱՏՈՒՄ

Ցանկացած լեգենդի կամ առասպելի ձևավորումը շատ երկար է տևում: Բավական երկար ժամանակահատված ու տասնյակ գործոններ են պետք, որպեսզի որևէ միտք ձևավորվի ու հասցվի միֆի ու առասպելի աստիճանի: Ամենադասական իմաստով առասպելների ձևավորումը խստորեն կապված է մարդկային հասարակության զարգացման հետ ու այսօր գոյություն ունեցող առասպելները հստակ ցուցիչներ են տվյալ հասարակության անցած ճանապարհի, նրա սոցիոնորմատիվ մշակույթի ու ընդհանրապես քաղաքակրթական արտադրանքի առումով: Հայոց ազատագրական առասպելն, իհարկե, դասական իմաստով «առասպել» դասակարգման մեջ չի մտնում մի շարք էական պատճառներով: Այնտեղ ևս կա դրա նախասկզբային ու նախասահմանվածության սկզբունքը, որը հիմնված է անբեկանելի ու սրբադասված հրամանի ու ճակատագրի վրա, բայց այստեղ բացակայում են մի շարք գործոններ, որոնք ազատագրական առասպելը որպես այդպիսին տարբերակում են ազգագրության ուսումնասիրման առարկա հանդիսացող կրոնաենթամշակութային դրսևորումներից, հեքիաթներից ու այլ գաղափարներից, որոնք որպես կանոն իրենց արտացոլանքն են գտնում առասպելներում և այլ հրաշապատումներում:

Ի՞նչ է լեգենդը կամ առասպելը: Եթե կարճ, ապա դա այն առասպելական կամ գերբնական իրավիճակն ու սպասելիքն է, որը որևէ ժողովուրդ անառարկելիորեն ընդունում է որպես իր ճակատագրի մի մաս: Այդ ժողովուրդը հավատում է իր լեգենդին ու առասպելին ու նրանում արտահայտվող բախտորոշ դրսևորումներին: Լեգենդներն ու առասպելները հստակորեն աղերս ունեն կրոնական պատկերացումների հետ ու զարմանալի չէ, որ հաճախ դրանք կրոնական արտահայտչաձև էլ ունեն և հենց կրոնական հավատալիքի մի մասն են հանդիսանում:

Լեգենդը ավանդազրույց է, որի հիմքում ընկած է հրաշքը: Հրաշապատումն ընդգրկում է դեպքերը և հերոսներին: Լեգենդը շատ նման է առասպելին, սակայն նրանք տարբեր են իրարից: Առասպելը հիմքում ընկած է պատմական որևէ փաստ, ինչը հենց սկզբից ստանում է չափազանցված գերբնական տեսք: Ժամանակի ընթացքում այդ իրական հիմքը աստիճանաբար մթագնում է:

Առասպելը ժողովրդական բանահյուսական վիպերգական ժանրերից մեկն է, որի մեջ գերբնական ու չափազանցված ձևով արտացոլվել են հնագույն ժողովուրդների կյանքի կարևորագույն դեպքերը, աշխարհի վերաբերյալ մարդկանց պատկերացումներն ու ընկալումները: Առասպելների հիմքում, հիմնականում, ընկած են եղել տվյալ ցեղի, ժողովրդի կյանքում տեղի ունեցած իրական դեպքերը, սակայն բնության դեմ դեռևս անգոր մարդն իր սնտոխապաշտ մտածողությամբ երևույթները բացատրել է որպես աստվածների և ոգիների գերբնական ուժի արտահայտություն: Այդ պատճառով էլ իրական հիմք ունեցող դեպքերի ու հերոսների պատմությունն ի սկզբանե ընդունել է չափազանցված և գերբնական բնույթ:

Լեգենդը այսօր գոյություն ունի առավելապես գրական ստեղծագործությունների և ասքերի տեսքով և ըստ էության չի հանդիսանում հայ ժողովրդի ամենահրատապ դարձած օրակարգային խնդիր: Ավելի պարզ ասելու համար օրինակ բերենք: Օրինակ՝ հիմա մենք չենք սպասում, որ Վահագնը գա և հայ ազգին ազատի բոլոր չարիքներից ու դա ոչ միայն այն պատճառով, որ այսօր հեթանոսությունը ըստ էության գոյություն ունի միայն շատ փոքր խմբերի մոտ ու առավելապես սիմվոլիկ բնույթ է կրում: Իհարկե հեթանոսական շատ ծեսեր ու սովորույթներ ենթազիտակցական մակարդակում պահպանվել են, բայց չունեն գործնական բնույթ: Առասպելները չունեն պատմական հիմք և հանդիսանում են երևակայական դեպքերի արտահայտում: Դրանց հիմքում ընկած է հրաշքը և առավելապես կրոնական բնույթ ունի:

Առասպելի հիմքում ընկած է լինում սովորաբար որևէ պատմական փաստ, բայց ընթացքում այն սկսում է ներկայացվել խիտ ու խիտ չափազանցություններով ու պատմական որևէ փաստը կարող է որպես առաս-

պել այնքան չափազանցվել, որ երևակայական մասը կուլ է՝ տալիս իրական հատվածից ու դառնում է ամբողջովին ֆանտաստիկ ժանր:

Առասպելներն ու լեգենդները, երբ այսպես ասած, իրենց դարն ապրում են և դրանց այլևս չեն հավատում, դրանք, փոփոխվելով վերածվում են հեքիաթների: Մենք շատ հաճախ կարող ենք հանդիպել դեպքերի, երբ որևէ դեպքի կամ պատմությանը չհավատալով ասում են դա հեքիաթ է, ինչը նշանակում է, որ դա գոյություն չունի և դրա չեն հավատում: Հեքիաթը հենց այդպես էլ ընկալվում է՝ մի բան որ գոյություն չունի; Մի ժամանակ առասպելներին ու լեգենդներին իրոք հավատացել են և շատ երկար ժամանակ անց, երբ այդ առասպելը կորցրել է իր ակտուալությունը(դրա պատճառները բազմաթիվ են, տնտեսականից մինչև կրոնական փոփոխություններ) և վերածվել պարզապես հիշողության, որն արտահայտվել է հեքիաթի տեսքով: Մարդկանց պատկերացումներում ու տրամադրվածության մեջ այդ առասպելները փոխարինվել են ավելի նորերով, իսկ հները չեն մոռացվել: Դրանք պահպանվել են մինչ օրս, բայց արդեն ոչ թե որպես առասպել, այլ պարզապես հեքիաթ: Իզուր չէ, որ հեքիաթներն իրենց նախնական տեսքով այնքան սարսափելի տեսք են ունեցել, որ դրանք կարող են սարսափ համարվել: Հեքիաթներն այսօր ընկալվում են առավելապես մանկական ժանրի ստեղծագործություն, որովհետև երեխան ապացույց չի պահանջում հեքիաթի համար այնպես ինչպես և հասուն մարդը՝ իր հավատալիքի: Հեքիաթները մանուկներին սկսեց մատուցվել միայն բավական տաշվելուց ու հղկվելուց հետո, թեև այսօր էլ ուշադիր կարդալու դեպքում կարող են հանդիպել բազմաթիվ մոռացված կամ խնամքով թաքցված երևույթներ, ինչպես օրինակ մարդակերություն, արյունապղծություն և այլն: Հասարակության կյանքի փոփոխության հետ մեկտեղ փոխվում են նաև նրա պատկերացումները, ոչ միայն ներկայի ու ապագայի, այլև անցյալի նկատմամբ: Տեսականորեն կարելի է գուշակել, որ որոշ ժամանակ անց ներկայիս կրոնները կվերածվեն առասպելների, իսկ հետո՝ նաև հեքիաթների, այնպես ինչպես ժամանակին հեթանոսական ու նախադիցարանային հավատալիքներն ու պատկերացումները վերածվեցին առասպելների, իսկ հետո նաև հեքիաթների:

Այս երկար նախաբանն անհրաժեշտ էր որոշ պարզեցումներ մտցնելու համար, որը և կօգնի ավելի լավ հասկանալու Հայ ազատագրական առասպելի ամբողջ էությունը, հոգեբանական ազդեցությունը, խնդիրները: Հայ ազատագրական առասպելը, իր ձևավորման պատմությամբ և ձևաչափով չլինելով դասական առասպել, հայ էթնոսի վրա շատ ավելի ուժեղ ազդեցություն և հետևանք թողեց, քան հնարավոր էր պատկերացնել այդ ժամանակ:

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՄՊԵԼԸ, ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ, ԸՆԹԱՑՔԸ, ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ ազատագրական առասպելը հորինվեց որպես գաղափարախոսություն, ըստ որի հայերը որևէ օտար ուժի օգնությամբ պետք է վերականգնեին անկախությունն ու պետականությունը: Գաղափարախոսության հիմքում ընդգծված էր հատկապես երկու երևույթ:

Առաջինը՝ փրկիչները քրիստոնյաներ էին լինելու և երկրորդ՝ նրանք գալու էին արևմուտքից: Այդ առասպելը տարբեր ժամանակաշրջաններում հայ ժողովրդի փրկության համար տարբեր կերպարների է ընտրել՝ Վենետիկ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Լեհաստան, Ռուսաստան և այլն:

Հարկ ենք համարում նախ անդրադառնալ, թե ինչու և ինչպես այդ առասպելը կրոնական քողով ձևավորվեց և ինչու այդ առասպելում փրկությունը պետք էր սպասել արևմուտքից(հետագայում՝ ռուսական արշավանքների հետևանքով, փրկությունը սկսեց ակնկալվել նաև հյուսիսից):

Հայ ազատագրական առասպելը, ի տարբերություն դասական լեգենդների, այսօր բավական կենսունակ է, այն բազմաթիվ արտաքին փոփոխություններ է կրել, բայց գոյություն ունի մինչև հիմա ու դրա ապացույցները բազմաթիվ են: Այդ առասպելը, որը ձևավորվեց միջանադարում, կարողացավ դիմանալ ժամանակի փոփոխություններին ու էլ ավելի ամրապնդվեց: Դրան նպաստող գործոններից ամենակարևորն իհարկե քաղաքական ծանրագույն դրությունն էր ու դրանից ելք չգտնելու դառը փաստը, իսկ ազատագրական առասպելը հույս էր տալիս մոտալուտ ազատության: Ունենալով կրոնական բացատրություն, այն արդարացված էր ամբողջովին ու մեծ չափով ջերմ ընդունելություն էր գտնում հասարա-

կության բոլոր շրջաններում: Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը, որ այդ առասպելը նաև մեծ չափով քարոզվում էր ժամանակի ռազմաքաղաքական ու հոգևոր ղեկավարության կողմից: Պետության բացակայության պայմաններում էլ ավելի էր ուժեղանում ազատագրության առասպելի ուժը: Ժամանակի ընթացքում առասպելը ոչ միայն չթուլացավ, այլև սկսեցին նոր մանրամասներ հայտնագործվել ու առասպելն անընդհատ լրացվում էր տարբեր «հիմնավորված» արդարացումներով, որոնք կասկած չէին թողնում, որ այդ ամենը իրական է, ռեալ է ու ավելին՝ պաշտպանված է Աստծո կողմից: Պետք է նաև հաշվի առնել ժամանակի յուրահասկությունը: Միջնադարում կրոնը ավելի մեծ ու ավելի ուղիղ ազդեցություն ուներ հասարակությունների վրա, քան հիմա և բնականաբար հոգևոր կառույցների ու գործիչների հեղինակությունը շատ ավելի մեծ էր: Այդ «արդարացումներից» կարելի է օրինակ բերել այն, որ սկսեցին լուրեր շրջանառվել, որ դեռևս Ներսես Մեծ կաթողիկոսը մահվան մահճում մարգարեացել է, որ հայ ազգին պատուհասելու են անասելի չարիքներ, բայց նաև գալու է փրկությունը և նույնիսկ լրջորեն քննարկվում էր «Դաշանց թուղթ» կոչվող փաստաթուղթը, որ իբրև գրվել էր Բյուզանդիայի Կոստանդինոս կայսեր կողմից, որում հավիտյան դաշինքի մասին էր խոսվում ու բյուզանդացիները հավիտյան եղբայրության ուխտ են կնքել հայերի հետ և պարտավորվում են եղբայրաբար պաշտպանել միմյանց: Իհարկե, այդ թղթի մասին խոսակցությունները երկար չտևեցին, քանի որ Բյուզանդիան ոչ միայն ի վիճակի չէր ինչ որ մեկին օգնություն ցույց տալու, այլև ինքն էր հայտնվել ծանրագույն վիճակում ու այդ ամենն ավարտվեց 1453թ, երբ թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսն ու վերջ տվեցին Բյուզանդական պետության գոյությանն ընդհանրապես: Հասկանալի է նաև այն, որ «Դաշանց թղթի» ծագման ժամանակը վերագրվում էր հենց Կոստանդինոս կայսեր, որովհետև նրա օրոք Բյուզանդիան հզոր էր և նրա օգնությունը շատ բան կարող էր նշանակել: Բայց ամեն դեպքում ոչ 13-րդ դարում, երբ աշխարհաքաղաքական իրավիճակը լրիվ այլ էր: Մենք այստեղ մի կարևոր նրբություն պիտի ընդգծենք: Անիի Բագրատունյաց թագավորությունը կործանվեց 1045թ.՝ Բյուզանդիայի ակտիվ քաղաքականության պատճառով: Բյուզանդացիները նաև ցրեցին մոտ հարյուր հա-

զարանոց հայոց մարտունակ բանակը: Թեև դա ճակատագրական սխալ եղավ նաև իրենց համար ու հենց 1071թ. դեպքերը դրեցին կայսրության կործանման սկիզբը, բայց պետք է ընդգծել, որ բյուզանդացիները ոչ միայն հեռու էին եղբայրական լինելուց, այլև շատ դեպքերում խիստ թշնամական էին: Ուրեմն ի՞նչն էր պատճառը, որ հայերը ներեցին բյուզանդացիներին իրենց պետականության կորուստը: Ավելին, Բյուզանդիայի կողմից կազմաքանդված Հայաստանը փորձում էր հայ-բյուզանդական եղբայրության մասին վկայող հուսահատ քայլեր գտնել, որով էլ արդարացներ, թե ինչու բյուզանդացիները պիտի օգնեին: Հստակորեն կարող ենք ասել, որ ազատագրության առասպելն այնքան ուժեղ էր, որ հայերը պատրաստ էին ներել բյուզանդացիներին իրենց պետականության կորուստը և նորից համագործակցել: Սա էլք փնտրելու հուսահատ ու ժամանակավրեպ քայլ էր, որը սակայն այն ժամանակ հասկանալի շատ բարդ էր:

Ազատագրական առասպելը փորձ արվեց դարձնել ազատագրական գործիք, բայց անհամար ու անթիվ բարդությունները թույլ չտվեցին դա անելու: Միջազգային իրադրությունն էլ իր հերթին թույլ չտվեց հայերին իրական դաշնակից գտնելու: Չմոռանանք նաև, որ այդ ժամանակներում անկախություն ասվածը երազանքի էր նման: Հայ ժողովուրդը կորցրել էր իր պետականությունը, հնարավոր դաշնակիցները՝ Պարսկաստան, Բյուզանդիա կամ կործանված էին, կամ ուժասպառ եղած, իսկ Հայկական լեռնաշխարհում տարբեր օտար ցեղեր միմյանց դեմ էին մարտնչում: Նման դժոխային պայամաններում բնական է, որ ազատագրական առասպելը անասելի քաղցր էր ընկալվում հայերի կողմից:

Հարկ է նշել նաև այն, որ այդ առասպելը, որին վերագրվում էր Կոստանդինոս Մեծի կողմից գրված «Դաշանց թուղթ»-ը, ավելի խորը արմատներ ունի և 13-րդ դարում չի առաջացել, այլ շատ ավելի վաղ, երբ ոչ մի կերպ հնարավոր չէր կանխատեսել այն սարսափելի ապագան, որ սպասվում էր հայ ժողովրդին: Կոստանդինոս մեծի կառավարման շրջանը(306-337թթ.) համընկնում է մի շրջանի, երբ հայոց պետությունը տարածաշրջանում հզոր ուժ էր, և ըստ էության փրկչի անհրաժեշտություն չկար: Ուրեմն ինչո՞ւ հենց Կոստանդինոս Մեծին վերագրվեց այդ նամակը

և ոչ ասենք Հուստինիանոսին կամ Մորիկ կայսերը: Կամ ինչո՞ւ բյուզանդացիներին և ոչ Պարսկաստանին, Վրաստանին կամ սլավոններին:

Մենք հատուկ մանրամասնեցինք լեգենդ-առասպել տարբերությունները նաև այդ հարցերին պատասխանելու համար: Վրաստանին կամ նման այլ պետության չէր կարող նման դեր վերապահվել, որովհետև Վրաստանը երբեք միջազգային պետության կարգավիճակ չի ունեցել, շատ հաճախ հայ և վրաց ժողովուրդները իրար բախտակից են եղել, հարևան ու դաշնակից, բայց ոչ երբեք հովանավոր, որովհետև եթե ինչ որ պահերի հայերն ի վիճակի են եղել վրացիներին օգնություն տալու կամ հակառակը, դա նշանակում է այս երկու ժողովուրդները հիմնականում ուժերի նույն հարաբերակցությունն ունեին: Պարսկաստանը ևս չէր կարող այդ դերակատարը դառնալ, որովհետև ինչպես արդեն նշեցինք, առասպելը, լեգենդը ունի կրոնական մեծ ազդեցություն, իսկ Պարսկաստանը այդ շրջանում(խոսքը վերաբերում է Կոստանդինոս Մեծի ժամանակաշրջանին) արդեն հանդես էր գալիս նաև որպես քաղաքական, ռազմական, կրոնական հակառակորդ: Հայ-պարսկական հարաբերությունների վրա շատ գործոններ էին ազդում, ինչպես օրինակ Արշակունյաց և Սասանյան տոհմերի պայքարը, քաղաքական ու տնտեսական բավական լուրջ մեխանիզմներ ու կրոնական շղարշը շատ հարցեր էր լուծում, ուստի լրիվ հասկանալի է որ քրիստոնեական Հայաստանի համար զրադաշտ(ավելի ուշ շրջանում մահմեդական) Պարսկաստանը չէր կարող հովանավորի ու փրկչի դեր տանել, մանավանդ եթե հաշվի առնենք այն, որ Պարսկաստանի հետ բախումները մշտապես բորբոքվել են նաև կրոնական տարածությունների շուրջ: Վառ օրինակ է Վարդանանց շարժումը և Ավարայրի ճակատամարտը որպես այդ ամենն ազդարարող սկիզբ, որը մատուցվում է նախ և առաջ որպես կրոնական հարց, այլ ոչ թե ազգային: Սա ևս մի վկայություն է այն բանի, թե ինչքան ուժեղ էր իրադարձությունը կրոնական, աստվածային շնչով արդարացնելու հանգամանքը: Կային նաև այլ խնդիրներ: Հայերն ու պարսիկները մշտապես եղել են մրցակից եթե ոչ հակառակորդ՝ տարածաշրջանում գերիշխելու համար ու դրա արմատները շատ հեռու են գնում, նույնիսկ Տիգրան Մեծից էլ շատ առաջ: Վարդանանց շարժումն ընդդեմ Պարսկաստանի իհարկե առաջին հերթին ուներ

ազգային-քաղաքական ուղղվածություն և պարսիկների կողմից կրոնական ճնշումները միայն սրեցին իրավիճակը: Հայ-պարսկական ոչ խաղաղ անցյալն ու այդ օրերի անհաշտ ներկան վկայում էին այն բանի մասին, որ առկա խնդիրները չեն կարող շատ արագ ու սեղմ ժամկետներում լուծվել ու Ավարայրը հենց դրա ապացույցներից մեկն էր: Մենք այստեղ չենք քննարկի Վարդանանց շարժումն ու Ավարայրը, որովհետև դա լրիվ առանձին ուսումնասիրության թեմա է, և սա մի օրինակ է միայն այն բանի, որ ազատագրական առասպելում փրկչի դերի համար Պարսկաստանը ամենաանհարմար թեկնածուն էր:

Եվ այսպես Պարսկաստանի պահը պարզ է, ու տարածաշրջանում հաջորդ ազդեցիկ ուժը Բյուզանդիան էր, թեև նրա հետ ևս հարաբերությունները մշտապես խաղաղ չեն եղել: Բազմաթիվ օրինակներ կան հայ-հռոմեական պատերազմների ու դաշինքների մասին, ու ոչ միայն Բյուզանդիայի, այլև նրա նախորդ՝ Արմտահռոմեական կայսրության՝ Հռոմի հետ: Եվ այս իրավիճակում Բյուզանդիան ոչ միայն ուժեղ էր ու ազդեցիկ, այլ նաև քրիստոնյա և կրոնական ընդհանրությունը պարարտ հող էին ստեղծում հայ-բյուզանդական հարաբերությունների մերձեցման համար: Պատմությունը ցույց տվեց, որ դրա վրա հույս դնելը ավելի շատ խնդիրներ կարող է առաջացնել, քան օգուտ ու դրա հետևանքը եղավ այն, որ քրիստոնյա հայն ու բյուզանդացին իրենց կրոնական պատկերացումներում այնքան մեծ տարածայնություններ ունեին, որ իրար դեմ կարող էին պատերազմել ոչ պակաս կատաղությամբ, քան երկու տարբեր կրոնի ներկայացուցիչներ: Մենք դրա հրաշալի օրինակն ունենք Եվրոպայում, երբ կաթոլիկ Իսպանիան պայքարում էր բողոքական Անգլիայի դեմ, երբ Ֆրանսիայում հուգենոտների դեպ պայքարը գրեթե քաղաքացիական պատերազմի էր հանգեցնում, կամ սարսափելի 30 ամյա պատերազմը: Դրանց բուլրի հիմքում կային տնտեսական ու քաղաքական պատճառներ, իսկ կրոնական տարածայնությունները միշտ միայն սրում են իրավիճակը: Իսկ կրոնը մշտապես օգտագործվել է պետությունների քաղաքական շահերը առաջ տանելու նպատակով: Հռոմեական եկեղեցին մշտապես փորձում էր հայերին դավանական փոփոխություններ ընդունել ու մտնել կաթոլիկ եկեղեցու շարքերը, իսկ հայերը ընդդիմանում էին: Կարող ենք վստահությամբ

ասել, որ բյուզանդական կայսեր դավանական ճնշումները ոչ թե ջերմ հավատացյալ լինելուց էր բխում, այլ կրկին քաղաքական ու տնտեսական շահերով, որովհետև կրոնը միջնադարում ամենաազդեցիկ մշակութային կառավարիչ գործիքն էր: Հատկապես միջնադարում այդպես էր և գրեթե բոլոր գործողությունները փորձ էր արվում արդարացնել կրոնական հիմքով: Խաչակրաց արշավանքները դրա լավագույն ապացույցներից են: Կրոնը առաջին հերթին փորձել են կիրառել որպես գաղափարական զենք, որը շատ ավելի մեծ արդյունքներ է տալիս: Շատ ավելի ուշ, երբ կրոնական ազդեցությունն իր տեղը զիջել էր պետական վարչական իշխանությանը, տեսնում ենք, որ հենց նույն Եվրոպայում այլևս չկային այն կրոնական կոիվները, որ ընդամենը մի քանի հարյուր տարի առաջ անվերջանալի մղձավանջ էին թվում: Միջնադարից ոչ առաջ, ոչ էլ հետո աշխարհում երբևէ նման մասշտաբների կրոնական պատերազմներ չեն գրանցվել: Անհատ անձինք, ծայրահեղական խմբավորումներ և այլք փորձել ու փորձում են կրոնական բնույթ տալ իրենց գործողություններին, բայց դրանք կրում են լոկալ բնույթ ու ըստ էության որոշիչ չեն: Իրար դեմ կատաղի պայքար մղող Իսպանիան ու Գերմանիան հաջողությամբ դաշնակցում էին երկրորդ համաշխարհային ժամանակ ընդդեմ այլ բողոքական ու կաթոլիկ պետությունների, իսկ հավատաքնությունն ու մարդկանց ողջակիզումները մնացել են անցյալում: Այժմ պետություններում տնտեսական ու քաղաքական շահերը արտահայտվում են ազգային շահերով:

Բայց լրիվ ուրիշ իրավիճակ էր միջնադարում: Կրոնի ամենագործության ժամանակաշրջանն էր, և դա առաջին գործոնն էր, որով հայերը հակադրվում էին ներխուժող ցեղերին, որոնք էլ ի դժբախտություն հայերի՝ մահմեդական էին: Ամենածանրն այն էր, որ անմիջական հարևան Պարսկաստանը, որն ի վերջո կարողացավ կրկին ոտքի կանգնել, արդեն մի քանի դար է, ինչ մահմեդական էր ու դա ևս իր բաժինն ունեցավ հայերի ծանր ճակատագրում: Պետք է նաև նշել, որ այդ առասպելը, որ գլխավորապես 13-րդ դարում մտավ շրջանառության մեջ, ուժգնանում և թուլանում էր՝ կախված, թե հայ ժողովուրդն ինչ վիճակում էր գտնվում: Պարզագույն համեմատությամբ կարող ենք ասել, որ ազատագրական առասպելը եթե Աբգար Դպիրի ժամանակ շատ ուժեղ էր և հայերը առանց

որևէ հիմնավորման փորձում էին Եվրոպայից օգնություն ստանալ, ընդ որում հաշվի չառնելով միջազգային իրավիճակը, ապա 1720-ականների Արցախի և Սյունիքի ազատագրական պայքարի ժամանակ այլևս նման հավակնություններ չունեին, սեփական ուժերով էին երկրամասն անկախացրել և բանակցում էին պարսիկների և ռուսների հետ որպես քիչ թե շատ կայացած ուժեր: Առասպելը թուլանում էր այն ժամանակ, երբ հայերի կողմից պրակտիկ գործողություններ էին սկսվում և ուժգնանում էր, երբ իրավիճակն առավելապես անմխիթար էր:

Պատմությունից տեսնում ենք, որ ազատագրության առասպելը որպես այդպիսին կիրառության մեջ չի մտել ո՛չ Արշակունյաց Հայաստանում, ո՛չ Բագրատունյաց Հայաստանում: Նույնիսկ արաբական արշավանքների ժամանակ ազատագրության լեգենդը չէրևաց: Պատճառներից մեկն էլ այն է, որ դեռևս բավարար պատճառներ չկային դրա վերջնական ձևավորման համար: Հիմնականը որ պետք է նշել այն է, որ Ազատագրության առասպելի անհրաժեշտությունը երբեք չի զգացվել ամուր ու պաշտպանված իրավիճակներում: Նույնիսկ մարզպանական Հայաստանում կամ Արմինիա կուսակալության ժամանակ դա պետք չէկավ, որովհետև Հայաստանը այդ ժամանակներում դե ֆակտո անկախ և տնտեսապես միասնական հզոր երկիր էր՝ սեփական միասնական տնտեսական համակարգով, մեծ ռազմական ներուժով, ամբողջովին ինքնաբավ, այնպես որ պարսկա-բյուզանդական իսկ ավելի ուշ՝ արաբական տիրապետության ժամանակներում հայ ժողովուրդը միայն իրավաբանորեն էր ենթարկվում, իսկ իրականում ամբողջովին անկախ էր: Բայց այդ վիճակը լրիվ փոխվեց միջնադարում, երբ Հայաստանը բոլոր կողմերից ենթարկվեց միանգամից մի քանի ուժերի հարձակման: Հայաստանում միաժամանակ իրար դեմ էին պայքարում թուրքական, թուրքմենական, մոնղոլական մի քանի մանր ու մեծ պետություններ ու դա հանգեցրեց հայ ժողովրդի տնտեսական քայքայմանը, իշխանական էլիտայի գրեթե ոչնչացմանը: Ու ստեղծվեց մի վիճակ երբ Հայաստանը բաժան բաժան էր արված միաժամանակ երեք-չորս ուժի մեջ որոնք բոլորը թշնամի էին իրար, այդ պատճառով էլ պատերազմները երբեք չէին դադարում: Չկար ոչ մի պետություն, որի հետ կարելի էր հույսեր կապել: Իսկ նոր նվաճողներն ավե-

լի դաժան ու վայրենի էին: Ժողովուրդը հայտնվել էր տնտեսական ու հոգեբանական ծանրագույն իրավիճակում և չգիտեր թե ինչ անել: Արտագաղթը ավելի էր թուլացնում դիմադրողական ուժը: Մնացել էին միայն հատ ու կենտ թվով իշխանական տոհմեր, որոնք սակայն ուժասպառ վիճակում էին ու լուրջ ռեսուրսներ չունեին: Միակ կառույցը որ քիչ թե շատ կենսունակ էր՝ եկեղեցին էր, որն էլ նվաճողների ուղիղ նշանառության տակ էր ու հենց եկեղեցին էլ իր վրա վերցրեց հայոց անկախության վերականգնման ծանրագույն գործը: Զրկված լինելով աշխարհիկ ուժերի ռազամաքաղաքական աջակցությունից, եկեղեցին վերջնական տեսքի բերեց Հայ ազատագրական առասպելը, ըստ որի որևէ քրիստոնյա ուժեղ պետություն արևմուտքից պիտի գար ու փրկեր մեզ: Ինչո՞ւ արևմուտքից, որովհետև արևելքն ամբողջովին մահմեդականացված էր, և քրիստոնյաները արևմուտքում էին: Կ.Պոլսի անկումից ու Օսմանյան թուրքերի իշխանության հաստատումից հետո քրիստոնյա արևմուտքն ավելի էր հեռացել մեզնից: Արդեն նշեցինք, թե ինչ գծերով էր ձևավորվել ու լրացվել այդ լեզենդը: Հայոց եկեղեցին այլ տարբերակ չունեի, քան կրոնական բնույթ տալ դրան, որովհետև դա միակն էր որը կշահագրգռեր եվրոպացիներին: Բայց պատմությունը ցույց տվեց, որ եվրոպացիները նույնքան անտարբեր էին կրոնական միասնության հարցում, ինչպես որ բյուզանդացիները ու կրկին սկսվում էր դավանափոխության անվերջանալի պահանջները, որի դիմաց ոչ մի հստակ բան չէր առաջարկվում: Առասպելը եթերային կարգավիճակից անցավ գոնե տեսական մակարդակի, երբ Իսրայել Օրին, հետագայում Հովսեփ Էմինը, Մադրասի խմբակը, Հայաստանի ազատագրության հարավային ու հյուսիսային ծրագրերը փորձեցին կրոնական քողից ձերբազատվել ու քիչ թե շատ ռեալ ինչ բան ունենալ: Այլ հարց է, թե որքանով էին այդ առաջարկներն իրատեսական: Դրանից առաջ ու հետո ազատագրական լեզենդը բազմիցս փոփոխության ենթարկվեց, փրկչի դերը շատերին վերապահվեց ու վերջում այդ դերը հատկացվեց Ռուսաստանին, ինչը մեծապես անփոփոխ է նաև այսօր՝ հաշվի առնելով ներկայիս ռազմաքաղաքական իրավիճակը: Դրան նաև մեծապես նպաստեց ռուսական կայսերական տիրապետությունն ու խորհրդային ռեժիմը:

Հայ ազատագրական առասպելը, որ կիրառության մեջ մտավ 13-րդ դարում, կես հազարամյակից ավել կենսունակ լինելով էապես փոփոխություններ մտցրեց հայ էթնոսի լեզվամտածողության մեջ: Ուրիշի ձեռքերով փրկություն գտնելու այդ գործիքը, որ կարճաժամկետ պլանում մեծ հաջողություն էր խոստանում, երկարաժամկետ պլանում իսկական փորձանք դարձավ ժողովրդի գլխին՝ ազդելով ոչ միայն հասարակ խավերի, այլև մտավորական ու կառավարող էլիտայի վրա:

Այսօր այդ առասպելը կենսունակ է առավել քան երբևէ: Այն այնքան ուժեղ ազդեցություն ունեցավ, որ նույնիսկ հայկական քաղաքական ու դիվանագիտական միտքը մեծապես կրեց դրա ազդեցությունը: Ներկայումս հայ ազատագրական առասպելը բավական լողոված վիճակում է և ենթագիտակցական մակարդակում մեծ աջակցություն ունի գրեթե ողջ հանրության կողմից: Այդ առասպելի ենթագիտակցական հավատացյալները հայ ժողովրդի ազատարարի տարբեր ֆավորիտներ են առաջ քաշում, հիմնականում Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա: Ավելի հեռահար, բայց հավանաբար ապագայում սպասվելիք թեկնածուներ են Չինաստանը, Հնդկաստանը, Իրանը: Կախված, թե միջազգային դրությունն ինչ իրավիճակ կստեղծի աշխարհում, հայ ազատագրական առասպելը կհարմարվի դրան և կփորձի օրվա ուժեղին դարձնել իր առասպելական հերոսը: Հետևանքը բնականաբար հիասթափությունն է: Ազատագրական առասպելը շարունակում է կեղծ օրակարգ սպասարկել և հայ հասարակությանը գրկել իր դիմադրական պոտենցիալից: Հայ ազատագրական առասպելը թմրանյութի ազդեցություն ունի, որը խախուտ է պահում հայ պետականության հիմքերը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրելով հայ ազատագրական առասպելը, կարող ենք եզրակացնել, որ այն արդյունք է սեփական ուժի բացակայության և թուլության: Առասպելական հիմքով փորձ է արվել շահագրգռել օտար երկրներին՝ առանց հաշվի առնելով իրականության մեջ գոյություն ունեցող աշխարհաքաղաքական իրադրությունը, փոխադարձ շահերը: Ազատագրական առասպելը, լինելով հուզական մակարդակում տեսական, անորոշ

աղերսագիր, ի գորու չէ որևէ գործնական հաջողության հանգեցնելու, քանի որ զուրկ է որևէ գործնական հիմքից: Մենք տեսանք, որ ազատագրական առասպելը թուլանում է պրակտիկ գործողությունների ժամանակ և ուժեղանում, երբ հայ ժողովուրդը հույսը դնում է ուրիշների վրա: Ազատագրական առասպելը թմրեցնող ազդեցություն ունի ժողովրդի վրա, որին կարող է զրկել սեփական ուժերը հաշվելու, վերլուծելու, գնահատելու կարողությունից, ժողովրդին դարձնել երազկոտ, հանել ռացիոնալիզմը: Ազատագրական առասպելի զարգացումը արգելակում է որևէ հիմնավորված գործողություն: Հավատալով առասպելին, ժողովուրդն ավելի անպատասխանատու և ծուլ է դառնում, որովհետև առասպելի պարագայում նա ոչ մի պատասխանատվություն չի կրում տեղի ունեցածի համար և սպասում է մինչև աստվածային կամքը կատարվի: Այդ սպասումները, որոնք կարող են շատ երկար տևել, բարդ հոգեբանական կախվածություն, ընկճվածություն են առաջացնում՝ թուլացնելով դիմադրական ուժը: Ուսումնասիրելով առասպելի ձևավորման պատճառները և դրանց զարգացման միտումները, կարող ենք եզրակացնել, որ շուրջ մեկ հազարամյակ օտանների տիրապետության տակ գտնվելով, հայ ժողովուրդը բավական մեծ որակական փոփոխություններ է կրել, որոնք միշտ չէ, որ դրական ընթացք են ունեցել և միաժամանակ թերարժեքության բարդույթ ձեռք բերել, որն այսօր արտահայտվում է պետական քաղաքականության վարման ընթացքում անգամ: Դարերի ընթացքում, շատ անգամներ հայ ժողովուրդը շատ ավելի պասիվ է արձագանքել իր հետ կապված այս կամ այն իրադարձությանը՝ ենթագիտակցորեն հավատալով, որ աստվածային նախախնամությունը փրկելու է իրեն: Կարող ենք եզրակացնել, որ դեռևս դարեր առաջ ձևավորված այդ առասպելը կենսունակ է առ այսօր, թեև արտահայտվում է այլ բառերով և դրսևորումներով: Ազատագրական առասպելի թուլացումը կապված է պետության հզորացման հետ և ՀՀ հզորացման հետ մեկտեղ կրնոգծվի այդ առասպելի անկարևորությունը, քանի որ հայ ժողովուրդը կարող է պրակտիկորեն, իր ուժերով իրականացնել այն, ինչը փորձում է անվճար ստանալ ուրիշներից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Հայոց պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը - բուհական դասագիրք
2. Հովհաննիսյան Աշոտ - Դրվագներ հայ ազատագրության մտքի պատմության, գիրք առաջին
3. Հովհաննիսյան Պետրոս - հայ ազատագրական շարժումները (XV-դարի կես XVIII դարի վերջ)
4. Ժամկոչյան Հ. Գ., Աբրահամյան Ա.Գ, Մելիք-Բախշյան Ս.Տ., Պողոսյան Ս.Պ. Հայ Ժողովրդի Պատմություն սկզբից մինչև XVIII դարի վերջը
5. Փավստոս Բուզանդ «Պատմություն Հայոց
6. <https://republic.mediamax.am/story/115/> էլեկտրոնային գրականություն
7. <https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B1%D5%BC%D5%A1%D5%BD5%BA%D5%A5%D5%AC> էլեկտրոնային գրականություն
8. <https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%BC%D5%A5%D5%A3%D5%A5%D5%B6%D5%A4> էլեկտրոնային գրականություն
9. http://www.historyofarmenia-am.armin.am/am/Encyclopedia_of_armenian_history_Israyel_Ori
10. էլեկտրոնային գրականություն
11. Гоббс Т. - Левиафан
12. Эзов Г. А. - Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб
13. Фромм Э. - Иметь или быть

Արաիկ Մկրտումյան, Արмянский освободительный миф, его причины и психологическое воздействие - 1045г. В Армении завершилась эпоха государственности, после чего армянский народ около тысячелетия жил под властью иноземных завоевателей. Не имея необходимых сил, чтобы освободиться от власти иноземцев, армяне выдвинули освободительную идеологию, которой была дана религиозная основа. Эта идеология стала основным инструментом армянской политической мысли, с помощью которого армяне пытались найти союзника в лице могущественного

государства. Не имея какой-либо оправданной и убедительной основы, этот миф постоянно и безуспешно развенчивался. Наоборот, этот миф оказал большое влияние на мышление армянского народа. Армяне становились все более скептическими, недоверчивыми и подозрительными к собственной силе. Существовало убеждение, что успеха невозможно добиться без чьей-либо помощи. В разное время этот миф смотрел на разные страны как на «божественных спасителей» и пытался заставить их поверить, что это божественная воля, чтобы данная страна пришла и спасла армян. Последствия этого мифа видны и по сей день, когда даже при существовании государства общественное мнение подсознательно ждет своего спасения извне.

Arayik Mkrtumyan, Armenian liberation myth, its causes and psychological impact – In 1045 the era of statehood ended in Armenia, after which the Armenian people lived under the rule of foreign conquerors for about a millennium. Not having the necessary strength to free themselves from the power of foreigners, the Armenians put forward a liberation ideology, which was given a religious basis. This ideology became the main instrument of Armenian political thought, with the help of which the Armenians tried to find an ally in the form of a powerful state. Lacking any justified and convincing basis, this myth has been constantly and unsuccessfully debunked. On the contrary, this myth had a great influence on the thinking of the Armenian people. The Armenians became increasingly skeptical, distrustful and suspicious of their own strength. There was a belief that success could not be achieved without someone's help. At various times, this myth looked at different countries as "divine saviors" and tried to make them believe that it was divine will that a given country come and save the Armenians. The consequences of this myth are visible to this day, when even with the existence of the state, public opinion subconsciously waits for its salvation from outside.

Ուղարկվել է խմբագրություն 04.05.2023թ.

Գրախոսվել է 06.05.2023թ.

Ստորագրվել է տպագրության 07.05.2023թ.

DOI: <https://doi.org/10.59630/25792644-2023.1.24-61>

**ԳՈՐԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿՑՎԱԾ
ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ**

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կազմակերպությունների կողմից հրատարակվող ֆինանսական հաշվետվությունները ներկայումս հայեցակարգային բարեփոխումների փուլ են անցնում: Հաշվետվությունների օգտատերերը կազմակերպություններին դիտարկում են ոչ միայն մասնավոր, այլև հանրային շահերի տեսանկյունից: Այսօր արդեն սուր հարցադրումներ են կատարվում, թե արդյո՞ք հանրային տեսանկյունից հաշվետու կազմակերպությունը ի՞նչ արժեք է ստեղծում, որքանո՞վ է այն նպաստում հանրության առջև ծառայած բնապահպանական, սոցիալական և կորպորատիվ արդյունավետ կառավարման (ESG) հիմնախնդիրների լուծմանը: Այսօր արդեն միայն խոշոր հարկատու լինելը բավարար չէ հանրային տեսանկյունից արժևորելու հաշվետու կազմակերպությանը: Գործարարության մասնավոր վերջնարդյունքներից բացի (շահույթի ավելացում, շահութաբերության աճ, ֆինանսական կայունություն և այլն) ներդրողները, կազմակերպության գործընկերները կարևորվում են կայուն զարգացման առանցքային խնդիրների լուծումները:¹

---

¹ St' u Accounting for Sustainability: From Sustainability to Business Resilience, //IFAC, 2018

Վերջին տասնամյակում այս հարցադրումները այնքան սրվեցին, որ Հաշվապահների միջազգային խորհուրդը (IFAC) իր առջև խնդիր դրեց մշակելու կազմակերպությունների ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներ՝ հասցեագրված գործարարության կայուն զարգացման կարողությունների բացահայտումներին, նախագծերն արդեն շրջանառվում են (IFRS-S): Այդօրինակ ստանդարտների կիրառման պարագայում կազմակերպությունները ստիպված են լինելու ավանդական ֆինանսական հաշվետվություններին զուգահեռ ներկայացնելու կայուն զարգացմանը թիրախավորված հաշվետվություններ, որտեղ կհամակցվեն ֆինանսական և ոչ ֆինանսական տեղեկատվական հոսքեր և կիրականացվեն «բնապահպանություն-սոցիալական-կառավարում» շրթայով (ESG) բացահայտումներ, ռիսկերի գնահատումներ, հնարավորությունների օգտագործումներ:

Սակայն, համակցված հաշվետվությունների կազմումն ու հրապարակումը դեռևս առնչվում են հաշվապահական հաշվառման մի շարք մեթոդաբանական խնդիրների հետ, ինչպիսիք են կայուն զարգացման արդյունքների ճանաչումը, չափումը, գնահատումը և համակարգված մոնիտորինգը տեղեկատվական հոսքերում: Եթե, «Ինտեգրացված հաշվետվությունների միջազգային խորհուրդը» ներկայումս կազմակերպությունների բիզնես գործունեության և կայուն զարգացման փոխկապակցման բացահայտումների խնդիր է դնում, ապա դրան զուգահեռ, թերևս չի ներկայացնում հաշվապահական հաշվառման այն մեթոդաբանությունը, որով կիրականացվեր այդ փոխկապակցման տեղեկատվական կամուրջների կառուցման ճարտարապետությունը: Հոդվածում փորձ է արվում ներկայացնել կազմակերպությունների կողմից ֆինանսական և կայուն զարգացման արդյունքների համակցված հաշվետվությունների ձևավորման տեղեկատվական ապահովման մեթոդաբանությունը հաշվապահական հաշվառման տեսանկյունից:

ԻՆՉՈ՞Վ Է ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ՀԱՄԱԿՑՎԱԾ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒ- ԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գործարարության ոլորտը միշտ էլ հաշվետու է եղել իր տնտեսական ձեռքբերումներով, երբ շահառուներին, լինեն դրանք ներդրողներ, փոխատվություններ տրամադրողներ թե կառավարիչներ, տեղեկատվություն է տրամադրվել կազմակերպության ակտիվների, պարտավորությունների, ձևավորվող ֆինանսական արդյունքների վերաբերյալ: Սակայն, մեր օրերում փոխվել են կազմակերպության կողմից հրատարակվող հաշվետվությունների նպատակադրումները՝ պարզապես դուրս գալով գործարարության մասնավոր շահերի շրջանակներից և սպասարկելով ավելի լայն՝ հանրային տեղեկատվական պահանջումները:¹

Այսօր կազմակերպությունները դիտարկվում են ոչ միայն մասնավոր գործարարության տեսանկյունից, որպես շահույթի ձևավորման աղբյուրներ, այլև հանրության տեսանկյունից՝ գնահատվելով որպես հավելյալ արդյունք ստեղծող կառույցներ: Եթե մոտ անցյալում կազմակերպությունները հանրության առջև հաշվետու էին հիմնականում գործարարության ֆինանսական արդյունքների գծով և հրատարակում էին ֆինանսական հաշվետվություններ, այսօր արդեն հանրությունը գործարարությանը դիտարկում է հավելյալ արդյունք ստեղծելու առումով, պահանջելով նաև ոչ ֆինանսական տեղեկատվության կազմակերպության կայուն զարգացման ուղղությամբ: Եվ եթե ավանդաբար գործարարությունը հետապնդում է նեղ տնտեսական շահեր և շրջանցում է կայուն զարգացման նպատակադրումները, ապա այն հանգեցնում է բնապահպանական լուրջ խնդիրների ձևավորմանը, սոցիալական պատասխանատվության թուլացմանը, մարդկային կապիտալի փոշիացմանը, տնտեսավարման ռեսուրսների անարդյունավետ կառավարմանը: Այս առումով ձևավորվում է տեղեկատվական պահանջ մեկնաբանելու, թե ինչ լրացուցիչ արժեքներ է ձևավորում գործարարությունը հանրության, որքանով է այն նպաստում

---

¹ Sté u Cho, C.H.; Kim, A.; Rodrigue, M.; Schneider, T. Towards a better understanding of sustainability accounting and management research and teaching in North America: A look at the community. Sustain. Account. Manag. Policy J. 2020, 11, 985–1007.

բնապահպանական, սոցիալական, կառավարչական ոլորտների կայուն զարգացմանը՝ կարճաժամկետ և երկարաժամկետ կտրվածքով:

Համակցված հաշվետվությունները կորպորատիվ բացահայտումները դարձնում են թափանցիկ հաղորդակցման միջոց՝ կառավարման և ներդրումային որոշումների կայացման արդյունավետությունը բարելավելու համար: Դրանք հանդիսանում են որպես հաշվետվական մեխանիզմ՝ ընթացիկ հաշվապահական համակարգերում առկա թերությունները վերացնելու համար: Կազմակերպությունները պատրաստում են բազմաթիվ միմյանցից տարանջատված հաշվետվություններ, ինչը երբեմն հանգեցնում է ավելորդ տեղեկատվության գերբեռնվածության: Բացի այդ, ներկայումս հաշվապահական հաշվառման տեղեկատվական համակարգերը քննադատության են ենթարկվում իրենց հետընթաց բնույթի, կարճաժամկետ կողմնորոշման և կազմակերպչական գործունեության հիմնական շարժիչ ուժ հանդիսացող ոչ առանցքային գործոնների ընդգրկման համար: Համակցված հաշվետվությունների ներկայացման պահանջը առաջանում է կայուն զարգացման հետ կապված մտահոգությունները մեղմելու անհրաժեշտությունից: Սոցիալական և բնապահպանական խնդիրները, բնական ռեսուրսների նվազման և էկոհամակարգի դեգրադացիան պահանջում են հաշվետվության մեխանիզմների մշակում, որոնք կարող են աջակցել կայուն տնտեսավարման մոդելների անցմանը: Համակցված հաշվետվությունները նպատակ ունեն որոշում կայացնողներին տրամադրել հեռանկարային և ռազմավարական ուղղվածության տեղեկատվություն: Դրանք խրախուսում են որոշում կայացնողներին դիտարկելու կայուն գործարարության զարգացման հեռանկարային և երկարաժամկետ հեռանկարներ:¹

Համակցված հաշվետվությունները անվանում են «Մեկ զեկույց», որը և՛ գործիք է, և՛ սիմվոլիկ ներկայացում, առնչվող կազմակերպչական նվիրվածությանը կայուն զարգացմանը: Այն հստակ միտում ունի շրջադարձային ներազդեցություն ունենալ կորպորատիվ գործառնությունների

---

¹ **St' u Busco, C.; Consolandi, C.; Eccles, R.G.; Sofra, E.** A Preliminary Analysis of SASB Reporting: Disclosure Topics, Financial Relevance, and the Financial Intensity of ESG Materiality. *J. Appl. Corp. Financ.* 2020, 32, 117–125.

նկատմամբ և փոխել ներդրողների մտածելակերպը կարճաժամկետ ուղղվածությունից դեպի երկարաժամկետ կողմնորոշում: Նաև համակցված հաշվետվությունը համարում են որպես հաղորդակցության միջոց բոլոր շահագրգիռ կողմերի համար և հնարավորություն՝ վերականգնելու վստահությունը բիզնեսի և հասարակության միջև:¹

Ներկայումս կազմակերպություններում կիրառվող ֆինանսական հաշվառումը, որն ի դեպ շուրջ երկու տասնամյակ իր հաշվետվական կարգավորումներն է ստանում միջազգային ստանդարտրով, ի գորու չէ ամբողջությամբ բավարարելու գործարարության թե արտաքին, և թե ներքին շահառուների տեղեկատվական պահանջունքները, քանի որ այն հետահայաց բնույթ ունի և արձանագրում է սուսկ ռետրոսպեկտիվ արդյունքներ: Այսինքն, ֆինանսական հաշվառման համակարգը ընդհանուր առմամբ միտված է դեպի անցյալ ժամանակաշրջանի տնտեսական գործունեության դեպքերի և ֆինանսական արդյունքների արձանագրմանը և տեսանելի ապագային առնչվող նպատականիշեր չի սահմանում, որն էլ թուլացնում է ձեռնարկատերերի զգոնությունը մրցակցային պայքարում:²

Եվ ստացվում է այնպես, որ կազմակերպությունների կողմից միջազգային ստանդարտների հենքով հրապարակվող հաշվապահական հաշվառման տեղեկատվությունը ոչ միայն հետահայաց բնույթ ունի, այլև հիմնականում տնտեսական գործունեության ֆինանսական կողմն է արտացոլում: Սակայն, հաշվետվություններ օգտագործողները որոշումներ կայացնելիս կարիք ունեն նաև ոչ ֆինանսական տեղեկատվության:

Որոշումների ընդունման տեսանկյունից տվյալ տեղեկատվությունը բավարար չէ, նամանավանդ, երբ խոսքը վերաբերում է հաշվետվությունների արտաքին օգտագործողների շահերին և կազմակերպությունների գործարարության մրցունակության գնահատումներին: Որպես կանոն, հաշվապահական հաշվառման ֆինանսական ավանդական հաշվետվողականությունը նպատակաուղղվում է կազմակերպության ներքին շահե-

---

¹ Տե՛ս **Jorgensen, S.; Mjos, A.**; Pedersen, L.J.T. Sustainability reporting and approaches to materiality: Tensions and potential resolutions. *Sustain. Account. Manag. Policy J.* 2021, 13, 341–361.

² Տե՛ս **Ճուղուրյան Ա.**. Ֆինանսական հաշվառման տեղեկատվական ճգնաժամը, //»Հյուսիսսպիայլ» գիտական հանդես 2 (10) 2022, էջ 8:

րի բավարարմանը, ակտիվների պաշտպանությանը, արտադրական գործընթացի անխափանությանն ուղղված որոշումների կայացմանը:

Այդ իսկ պատճառով, տեղեկատվության արտաքին օգտագործողներին հասցեագրված տնտեսական գործունեության ոչ ֆինանսական արդյունքների հաշվետվողականությանը ներկայումս առանձնակի ուշադրություն չի դարձվում, այնինչ դրա անհրաժեշտությունը զգացվում է կազմակերպությունների մրցակցային դիրքերի ապահովման որոշումների կայացման ոլորտում: Արդեն իսկ, կազմակերպությունների գործունեության արտաքին շահակիցներին ներկայումս հետաքրքրում է ոչ միայն ֆինանսական հաշվետվությունների ցուցանիշների շրջանակը, այլև կայուն զարգացում և մրցակցային դիրքերի ամրապնդում հուսադրող ոչ ֆինանսական հաշվետվողականությունը՝ կապված գործարարությանը առնչվող ոչ միայն նեղ տնտեսական, այլև հանրային շահերի բավարարման հետ, ինչպիսիք են բնապահպանական խնդիրները, սոցիալական ոլորտը, պետության նկատմամբ կազմակերպությունների ստանձնած հանրային պարտավորությունների կատարումը, համայնքային խնդիրների լուծումները, գործընկերների նկատմամբ դրսևորվող գործարարության վարքագիծը և այլն: Հենց այս շարժառիթներով ներկայումս խնդիր է դրվում կազմակերպելու ոչ ֆինանսական արդյունքների հաշվառում և դրանից բխող համապատասխան հաշվետվությունների ներկայացում:¹

Գործող միջազգային ստանդարտներով ֆինանսական հաշվետվությունների կազմման շրջանակում կազմակերպությունների նկատմամբ առանձնակի պահանջ չի դրվում ներկայացնելու գործունեության ոչ ֆինանսական արդյունքների վերաբերյալ տեղեկատվություն: Սակայն, դրան զուգահեռ, տարեկան հաշվետվությունների փաթեթը կարող է ներկայացնել ոչ միայն կորպորատիվ շահերին հասցեագրված ոչ ֆինանսական ոլորտից բացատրություններ, այլև հանրային շահեր հետապնդող ոչ ֆինանսական արդյունքներ, որոնք առնչվում են կազմակերպության գործունեությանը: Դրանք հիմնականում ղեկավարության մեկնաբանություններն են, որոնք նպատակ են հետապնդում ամրապնդելու կազմակեր-

---

¹Տե՛ս **Գրիգորյան Լ., Ճուղուրյան Ա.**, Կառավարչական հաշվառում, «Տնտեսագետ», Եր. 2022, 128-129:

պության բարի համբավը կազմակերպության ներքին և արտաքին շահակիցների շրջանում: Այդ իսկ պատճառով, նման ճանապարհով ներկայացվող ոչ ֆինանսական տեղեկատվությունը համակարգային բնույթ չի կրում և շատ հաճախ ներկայացվում է կազմակերպության գործունեության դրական կողմերով՝ շրջանցելով բացասական դրսևորումները:¹

Այս առումով, ֆինանսական հաշվառման ներկայիս գործող համակարգը թևակոխում է ճգնաժամային փուլ, քանի որ թերևս լիովին չի բավարարում հաշվետվություններն ներքին և արտաքին օգտագործողների տեղեկատվական սպասումներին ինչպես ոչ ֆինանսական արդյունքների ձեռքբերման առումով, այնպես էլ ապագային միտված թիրախային կայուն զարգացման ուղղությունների գծով:² Իսկ այդ ճգնաժամի հաղթահարման արդյունավետ ուղի է հանդիսանում կազմակերպությունների կողմից ֆինանսական և կայուն զարգացման միասնական, համակցված հաշվետվության կազմումը և հրատարակումը, որն ի դեպ, արդեն իսկ սկսում է կարգավորվել միջազգային ստանդարտներով:³

ԻՆՉՊԵՍ Է ԶԵՎԱՎՈՐՎՈՒՄ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱԶՄՄԱՆ ԻՆՏԵԳՐՎԱԾ ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գործարարության շարժառիթները այսօր արդեն դուրս գալով մասնավոր ոլորտից և հայտնվելով հանրային ոլորտի կիզակետում, կազմակերպություններում ձևավորում են հաշվետվությունների կազմման ինտեգրված մտածողություն: Պետք է արձանագրենք, որ համակցված հաշվետվությունները գործարարության մասնավոր և հանրային շարժառիթների և դրանց հասանելիության արդյունքների մեխանիկական ինտեգրումը չէ՝ մի կողմից ունենալով հրատարակվող ավանդական ֆինանսական ցուցանիշներ, մյուս կողմից՝ գործարարության կայուն զարգացման

---

¹ Տե՛ս Exploring the term “non-financial information”: an academics’ view, <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/MEDAR-11-2019-0602/full/html>
² Տե՛ս **Tshughuryan A.**, Conceptual issues of accounting development, //Finance and accounting scientific journal, 1(9) 2022, pp. 6-15
³ Տե՛ս IFRS S1 General Requirements for Disclosure of Sustainability-related Financial Information, *International Sustainability Standards Board, 2022*

ցուցիչներ: Ընդ որում, տեղեկատվական մեխանիկական համակցումը չի կարող լուծել գործարարության կայուն զարգացման ոլորտի շահառուների արդյունավետ որոշումների կայացման հիմնախնդիրը, երբ բացակայում է ինտեգրված մտածողությունը՝ հիմնված գործարարության հետևանքների համակարգված գնահատումների վրա:

Այսպես, եթե ներքին այրման շարժիչով ավտոմոբիլներ արտադրող կազմակերպությունը անցում է կատարում էլկտրամոբիլների թողարկմանը, դրանով իսկ կանխարգելելով վտանգավոր գազերի արտանետումները և զլոբալ տաքացման ռիսկերը, ապա զուգահեռաբար բնապահպանական հավելյալ խնդիր է առաջացնում, կապված մեկ այլ կազմակերպությունում էլեկտրոնային մարտկոցների արտադրության համար պահանջվող գունավոր մետաղների հանքաքարի արդյունահանման և դրանից բխող բնապահպանական վնասակար պոչամբարների ձևավորման հետևանքների առնչությամբ: Այսինքն, կայուն զարգացման հենքով հաշվետվությունների կազմմանը ցուցաբերվում է գործարարության արժեքային շղթայի ինտեգրացված մոտեցում, բիզնես մոդելը զուտ դիտարկելով ոչ թե կազմակերպության գործունեության ներքին ոլորտում, այլև արտաքին սոցիալ-տնտեսական էֆֆեկտների շրջանակում:

Հետևաբար, ինտեգրված մտածողության հենքով կազմված հաշվետվությունները տեղեկատվություն են ներկայացնում բիզնես գործունեությանը առնչվող փոխկապակցված ռիսկերի, դրանց կանխարգելման հնարավորությունների, ինչպես նաև հետագա կառավարման հնարավորությունների մասին: Մեր օրինակում, էլեկտրամոբիլների թողարկման անցումը կազմակերպությունը չի դիտարկելու միայն սեփական բիզնես նկատառումների տեսանկյունից, այլ տալու է համապարփակ պատկեր, էլեկտրամոբիլների թողարկման ներկազմակերպչական և արտաքին էֆֆեկտների մասին: Այն է, թե ինչ բնապահպանական օգուտներ և վնասներ են ձևավորվում էլեկտրամոբիլների թողարկման արժեշղթայում, ինչպես են դրանք ազդում կազմակերպության գործարարության հավելյալ արդյունքի ձևավորման վրա, որոնք են գործարարության համընդհանուր ռիսկերի կառավարման հնարավորությունները, ինչպես օրինակ էլեկտրոնային մարտկոցների փոխարինումը ավտոմեքենաների վրա տեղադրվող

արևային մարտկոցներով և այլն: Այստեղ նաև շատ է կարևորվում կազմակերպության կարողությունների գնահատականը՝ կայուն զարգացման ապագա ընթացքի կարգավորմանն ուղղված որոշումների կայացման և իրագործմանն ուղղությամբ:

Այս առումով, հաշվետվությունների կազմման ինտեգրված մտածողությունը նպատակ ունի.¹

- բարելավելու հասանելի տեղեկատվության որակը բնապահպանական, սոցիալական և կառավարման (ESG) ոլորտներում,

- նպաստելու ավելի համախմբված հաշվետվության ձևավորմանը, հիմնված կազմակերպության բիզնես մոդելի գործունեության արժեքային շղթայի վրա,

- բացահայտելու ժամանակի ընթացքում կազմակերպության կարողությունը արժեքներ ստեղծելիս,

- աջակցելու համապարփակ մոտեցմամբ որոշումների կայացմանը և գործողություններին, որոնք ուղղված են արժեքի ստեղծմանը կարճաժամկետ, միջնաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարում:

ԻՆՉՊԻՄԻՆ Է ԿԱՅՈՒՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՎԵԼՅԱԼ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԸ

Գործարարության ֆինանսական և կայուն զարգացման համակցված հաշվետվությունը բնորոշում է ոչ միայն կազմակերպության ընդգրկվածությունը հանրային շահ ներկայացնող բնապահպանական, սոցիալական և կորպորատիվ կառավարման արդյունավետ ծրագրերին, այլև ներկայացնում է դրանց առնչվող համապարփակ հավելյալ արժեքը ձևավորման գործընթացը: Եթե ֆինանսական հաշվետվությունում հավելյալ արժեքը բնորոշվում է գործարարության արդյունքում սեփական կապիտալի աճով, ապա համակցված հաշվետվությունում այն ռեսուրսաաճման մոտեցմամբ է գնահատվում: Այս դեպքում, «Ինտեգրացված հաշվետվությունների միջազգային շրջանակում» գործարարության կայուն զարգացման ռեսուրսները ներկայացվում են 6 խմբով՝ ֆինանսա-

---

¹ S&P International <IR> framework, January 2021, //IFRS Foundation, page 3.

կան, արտադրական, ինտելեկտուալ, մարդկային, սոցիալական, բնական, որոնք տեսանելի ապագայում աճման միտում են ունենում, կամ ընդհակառակը, անարդյունավետ գործարարության արդյունքում՝ նվազում են:¹

Ֆինանսական ռեսուրսները ավանդաբար համարվելով գործարարության կազմակերպման առանցքային հենասյուն, համակցված հաշվետվություններում քննարկվում են ոչ միայն ներդրողների մասնավոր, այլ հանրային շահերի ընկալման տեսանկյունից: Եթե ներդրողները համոզվում են, որ կազմակերպության գործունեությունը չի նպաստում գործարարության կայուն զարգացմանը, առաջացնելով բնապահպանական, սոցիալական խնդիրներ, այդ դեպքում նրանք հանրային շահը վերադասում են մասնավորից և ներդրումային պասիվ դիրքորոշում են ցուցաբերում, որը գործնականում անվանում են «պատասխանատվությամբ ներդրումներ»: Եվ ընդհակառակը, երբ գործարարության նպատակադրումները թիրախավորում են նաև կայուն զարգացմանը, ապա ֆինանսական ռեսուրսների ներգրավումը ընդլայնվում է, ներառելով ոչ միայն ներդրողներին, այլև դրամաշնորհներ տրամադրողներին և փոխառություններ առաջարկողներին: Հետևաբար, համակցված հաշվետվությունը ներկայացնելիս կայուն զարգացմամբ պայմանավորված ֆինանսական կապիտալի աճը կմեկնաբանվի որպես կազմակերպության կողմից արժեքի ստեղծման արդյունք:

Արտադրական ռեսուրսների (շենքեր, սարքավորումներ, շարժակազմ, պաշարներ և այլն) աճը նույնպես համակցված հաշվետվություններում որակվում է որպես կազմակերպության կողմից արժեքի ձևավորման արդյունք, եթե գործարարությունը թիրախավորում է կայուն զարգացմանը: Այսպես, երբ արտադրողականության բարձրացման նպատակով կազմակերպությունը արդիականացնում է շահագործվող հոսքային գծերը, ապա այն հիմնականում հետապնդում է գործարարության մասնավոր շահեր, իսկ երբ ընդլայնվում է օդային ավազան արտանետումների կանխարգելման գոտիչ սարքավորումների շրջանակը, ապա այս դեպքում համակցված հաշվետվությունում այն դիտարկվում է որպես կազմակերպության կողմից հանրային արժեստեղծման արդյունք:

---

¹ Sté u International <IR> framework, January 2021, //IFRS Foundation, page 22.

Ինտելեկտուալ ռեսուրսների ընդլայնումն ու օգտագործումը նույնպես կազմակերպության կողմից հավելյալ արժեքի ստեղծման հնարավորություն է ստեղծում: Եթե ձեռքբերված պատենտները, ստեղծարար նախագծերը, հետազոտական մշակված ծրագրերը մի կողմից նպատակ են հետապնդում իրենց կիրառման պարագայում բարելավելու կազմակերպության մրցակցային դիրքերը, ապա մյուս կողմից, մտավոր ներուժի ընդլայնումը նպաստում է կայուն զարգացմանը ուղղված նորամուծական գործունեությանը և դրանով իսկ համակցված հաշվետվություններում բացահայտվում է որպես հավելյալ արժեքի ձևավորման գործոն:¹

Կայուն զարգացման արժեքահամակարգը ներառում է նաև կազմակերպության կողմից կիրառվող մարդկային կապիտալը: Ունենալով մրցակցային կարողություններով և հմտություններով օժտված աշխատակազմ, կազմակերպությունը հաջողությունների է հասնում որակյալ արտադրանքի կամ ծառայությունների մատուցման ոլորտում և մրցակցային դիրքեր է գրավում շուկայում: Մակայն, մարդկային կապիտալի որակական կազմի շարունակական ընդլայնումը հնարավորություն է ընձեռնում կազմակերպություններին ձևավորելու կայուն զարգացմանը նպաստող ստեղծարար մոտեցում, և հետևաբար այն համակցված հաշվետվություններում մեկնաբանվում է որպես արժեստեղծման առանցքային միավոր:

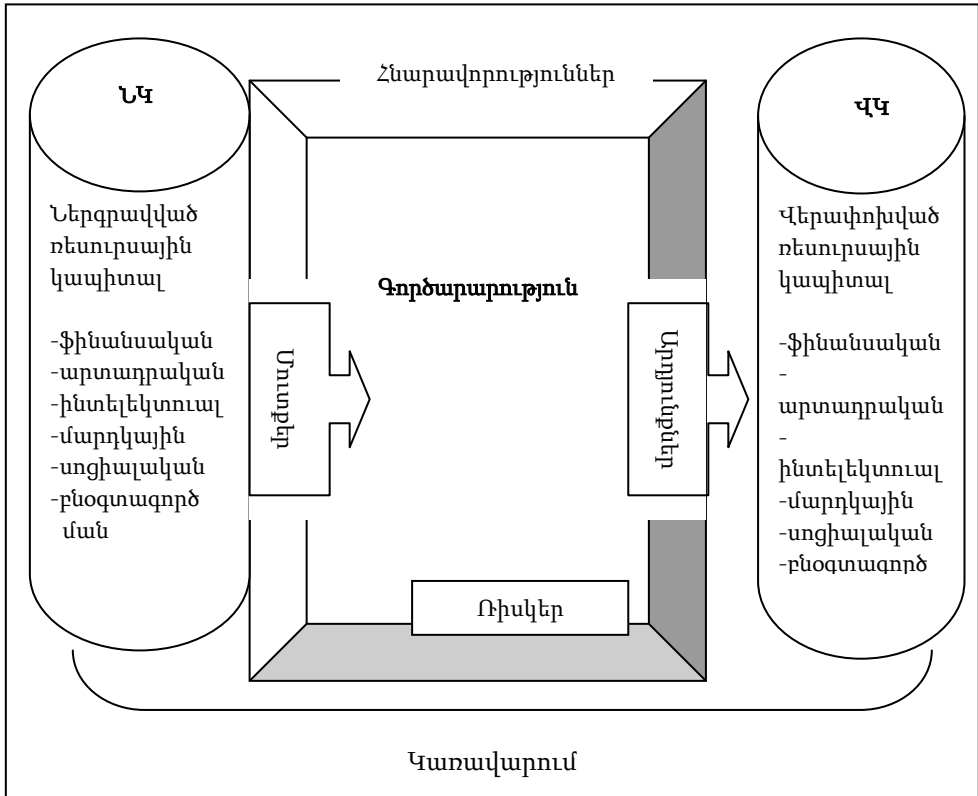
Գործարարության ընթացքում կազմակերպությունները ձևավորում են սոցիալական և գործընկերային կապիտալ:² Մասնավորապես, աջակցելով աշխատակիցների սոցիալական տարբեր խնդիրների լուծմանը, ձեռք բերելով վստահելի գործընկերներ մատակարարների, գնորդների, փոխատուների շրջանում, կազմակերպությունները ամրապնդում են արտաքին և ներքին գործընկերային իրենց սոցիալական կապիտալը, որը որոշիչ դերակատարում է ունենում կայուն զարգացման ծրագրերի հաջող իրականացման գործընթացում: Նկատի ունենալով այս ամենը, համակցված հաշվետվություններում սոցիալական և գործընկերային կապիտալի

---

¹ Տե՛ս **Bebbington, J.; Unerman, J.** Advancing research into accounting and the UN Sustainability Development Goals. Account. Audit. Account. J. 2020, 33, 1657–1670.

² Տե՛ս **Al Mahameed, M.; Belal, A.; Gebreiter, F.; Lowe, A.** Social accounting in the context of profound political, social and economic crisis: The case of the Arab Spring. Account. Audit. Account. J. 2020, 34, 1080–1108.

շարունակական ընդլայնումը հանրության կողմից դիտարկվում է որպես կազմակերպության կողմից հավելյալ արժեքի ստեղծման արդյունք:

Գծապատկեր 1. Գործարարության հավելյալ արժեքի ձևավորման ընթացքը¹

Ի վերջո, «Ինտեգրացված հաշվետվությունների միջազգային շրջանակը» գործարարության կայուն զարգացման առաջնային գործոն է համարում բնօգտագործումը: Երբ կազմակերպություններին հաջողվում է գործարարության ընթացքում աստիճանաբար կրճատել օգտագործվող ջուրը, նվազեցնել հումքահանքային ռեսուրսների շահագործումը, մեղմել օդային ավազանի աղտոտման ռիսկերը, ապա դրանք իրենց մեկնաբանություններն են ստանում հրապարակվող համակցված հաշվետվու-

¹ Կազմել են հեղինակները:

թյուններում և գնահատվում են որպես կազմակերպության կողմից ստեղծվող և հանրային շահ հետապնդող նոր արժեք:¹

Այսպիսով, կայուն զարգացման արժեհամակարգը հիմնվում է այդ վեց սյուների (ֆինանսական, արտադրական, մարդկային, ինտելեկտուալ, սոցիալական, բնական) վրա, որոնք կոչվում են նաև ռեսուրսային կապիտալներ: Ընդ որում, համակցված հաշվետվությունների դիտարկումը երկարաժամկետ կտրվածքով ցույց է տալիս, թե ժամանակի ընթացքում արժեստեղծման ինչ միտումներ ունեն թվարկված ռեսուրսները, որոնք բիզնես գործընթացներում մուտքագրվում են մեկ արժեքով և այնտեղից ելքագրվում են վերափոխված արդյունքային մեկ այլ արժեքով (տես գծապատկեր 1): Եվ եթե գործարարության արդյունքում վերափոխված ռեսուրսային կապիտալը ժամանակի ընթացքում գերազանցում է ներգրավված ռեսուրսային կապիտալին (**ՎԿ > ՆԿ**), ապա կայուն զարգացման կառավարումը կազմակերպությունում համարվում է արդյունավետ, և հակառակը: Հետևաբար, համակցված հաշվետվություններում կազմակերպությունները նպատակ են հետապնդում հստակ ներկայացնելու գործարարության ընթացքում կայուն զարգացմանը խոչընդոտող ռիսկերը և դրանց մեղմանն ուղղված կառավարչական հնարավորությունները:

ԻՆՉՊԵՍ ԱՐՁԱՆԱԳՐԵԼ ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ԱՐԺԵՔԸ ՀԱՄԱԿՑՎԱԾ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Ֆինանսական տեղեկատվության և կայուն զարգացման համակցմանն ուղղված միջազգային ստանդարտները ներկայացնում են այն կարևոր բացահայտումների շրջանակը, որոնք պետք է հրապարակվեն կազմակերպությունների տարեկան հաշվետվություններում: Սակայն դրան զուգահեռ չեն ներկայացվում այն մեթոդաբանական մոտեցումները, որոնք թույլ կտան քանակական առումով համադրելի դարձնելու ֆինանսական և ոչ ֆինանսական ցուցանիշները:

---

¹ Տե՛ս **Adams, C.A.; Larrinaga, C.** Progress: Engaging with organisations in pursuit of improved sustainability accounting and performance. Account. Audit. Account. J. 2019, 32, 2367–2394.

Եթե հրապարակվող ավանդական ֆինանսական հաշվետվություններում բոլոր ցուցանիշները ներկայացվում են դրամային տեսքով և դառնում են համադրելի (ծախս, եկամուտ, շահույթ և այլն), ապա ոչ ֆինանսական ցուցանիշները տարբեր չափիչներով են հանդես գալիս (կգ, սանտիմետր, լիտր, խորանարդ/մետր և այլն), և դրանով իսկ դժվարություններ են ստեղծում կայուն զարգացմանն ուղղված կազմակերպության գործունեությունը բխող արժեքի չափման և ֆինանսական արդյունքների հետ համադրելիության մեկ դաշտում ներկայացման համար:

Թերևս, մասնագիտական գրականությունում կայուն զարգացման նպատակով օգտագործվող ռեսուրսային կապիտալի օգտագործման արդյունքները առաջարկվում է չափել կատարողականի առանցքային ցուցանիշներով (KPI), սակայն միևնույնն է, համակցված հաշվետվություններում այդ ցուցանիշները իրենց արժեքային մեծություններով պարզապես չեն ինտեգրվում ավանդական ֆինանսական ցուցանիշների հետ, առավել ևս, հաշվառման չեն ենթարկվում:¹ Սակայն, մյուս կողմից համակցված հաշվետվությունները կազմվում են հաշվապահական հաշվառման շրջանակում և կարգավորվում են ֆինանսական հաշվետվությունների միջազգային ստանդարտներով՝ IFRS-S (sustainability) սերիայով, որն իր հերթին ենթադրում է ֆինանսական և ոչ ֆինանսական տեղեկատվության միասնական և համակարգային հաշվառում:

Այս դեպքում հարց է առաջանում. արդյոք հաշվապահական հաշվառումը առանցքային ցուցանիշների միջոցով (KPI) ընդամենը պետք բավարարվի կայուն զարգացմանն ուղղված կապիտալի բաղադրիչների փոփոխման մշտադիտարկման հաշվետվություններով, թե պետք է ջանքեր գործադրի ոչ ֆինանսական այդ տեղակայությունը փոխարկելու ֆինանսականի և ինտեգրված ներկայացնելու կայուն զարգացման և գործարարության ֆինանսական արդյունքների ցուցանիշները դրամային չափիչներով: Մեր կողմից առաջարկվում է առաջ գնալ երկրորդ ճանապարհով, որը թույլ կտա կրկնակի գրանցման ենթարկել ֆինանսականի վերա-

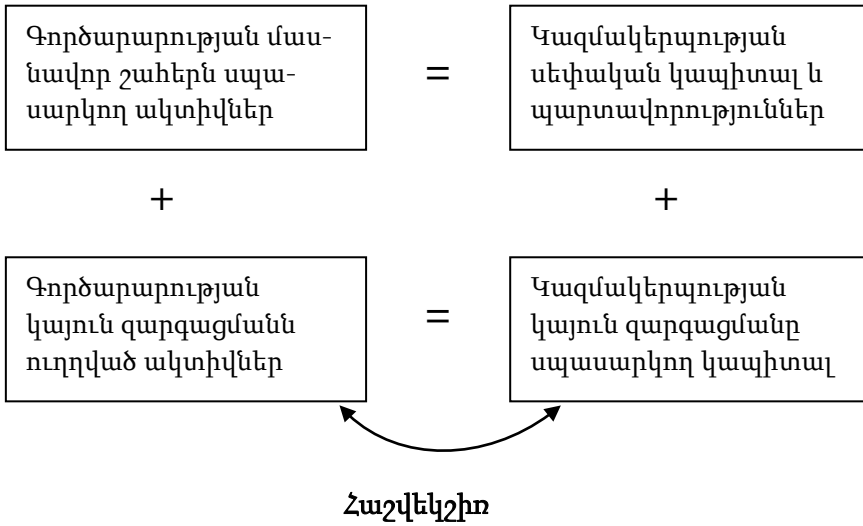
---

¹ See **Demir, M.; Min, M.** Consistencies and discrepancies in corporate social responsibility reporting in the pharmaceutical industry. *Sustain. Account. Manag. Policy J.* 2019, 10, 333–364.

փոխված ոչ ֆինանսական տեղեկատվությունը և ինտեգրված մտածողությամբ համակարգային մոտեցում ցուցաբերել համակցված հաշվետվությունների վերլուծությանը: Բայց ինչպես գնահատել ոչ ֆինանսական տեղեկատվությունը դրամային չափիչներով և հաջորդիվ այն ենթարկել կրկնակի գրանցմամբ հաշվառման:

Վերոնշյալ հիմնախնդրի լուծման համար առաջարկում ենք առաջին հերթին գործարարության արժեք ստեղծող կապիտալի բաղադրիչներին տալ արժեքային չափում ներառել կազմակերպության ֆինանսական վիճակի մասին հաշվետվությունում (հաշվապահական հաշվեկշռում), այն վերանվանելով “Ֆինանսական վիճակի մասին համապարփակ հաշվետվություն”: Այս դեպքում, ֆինանսական և արտադրական կապիտալից բացի, հաշվետվության առաջարկվող ձևում կներկայացվեն նաև մարդկային, սոցիալական, ինտելեկտուալ և բնական կապիտալները, իրենց ձևավորման ռեսուրսներով: Հետևաբար, հաշվապահական հաշվեկշռում կարձանագրվեն գործարարության կայուն զարգացմանն ուղղված ներգրավված ռեսուրսները, իսկ պասիվում՝ դրանցով պայմանավորված տնօրինվող կապիտալը:

Ձևավորելով կայուն զարգացման նպատակով ակտիվների և դրանց ձևավորման աղբյուրների հաշվեկշռային փոխկապվածություն (տես գծապատկեր 2), հնարավորություն կստեղծվի կրկնակի գրանցման ենթարկելու դրանց փոփոխությունները և տեղեկատվական համակարգ կառուցելու հրապարակվող համակցված հաշվետվություններում: Արդյունքում, համակցված հաշվետվությունները ներկայացնելիս կգործի ինտեգրված մտածողությունը և դրանով կբացահայտվի կազմակերպության կողմից արժեքի ստեղծման արդյունքների և դրան նպաստող ներգրավված ռեսուրսների փոփոխության պատճառահետևանքային կապերը, որն էլ իր հերթին կայուն զարգացման ռիսկերի և դրանց կառավարման հնարավորությունների մեկնաբանությունների առիթ կհանդիսանա:

Գծապատկեր 2. Կազմակերպության համապարփակ ֆինանսական վիճակի մասին առաջարկվող հաշվետվության կառուցվածքը¹

Կիրառելով կայուն զարգացմանը հասցեագրվող ռեսուրսների և դրանցից ակնկալվող արդյունքների հաշվեկշռային կապերը, հնարավորություն կստեղծվի կրկնակի գրանցմամբ դրանք փոխկապակցելու և համակարգված ներկայացնելու: Հետևաբար, եթե գործարարության մեջ ներգրավված ռեսուրսները կնպաստեն կազմակերպության կողմից ներ արժեքի ստեղծմանը, ապա կձևակերպվի հաշվապահական թղթակցություն.

Դո Գործարարության կայուն զարգացմանն ուղղված ակտիվներ

Կո Կազմակերպության կայուն զարգացմանը սպասարկող կապիտալ

Հակառակ պարագայում, վերոնշյալ հաշվապահական թղթակցությունը կհադարձվի, որը կարձանագրի կազմակերպության գործարարության պահանջը կայուն զարգացման գործընթացում:

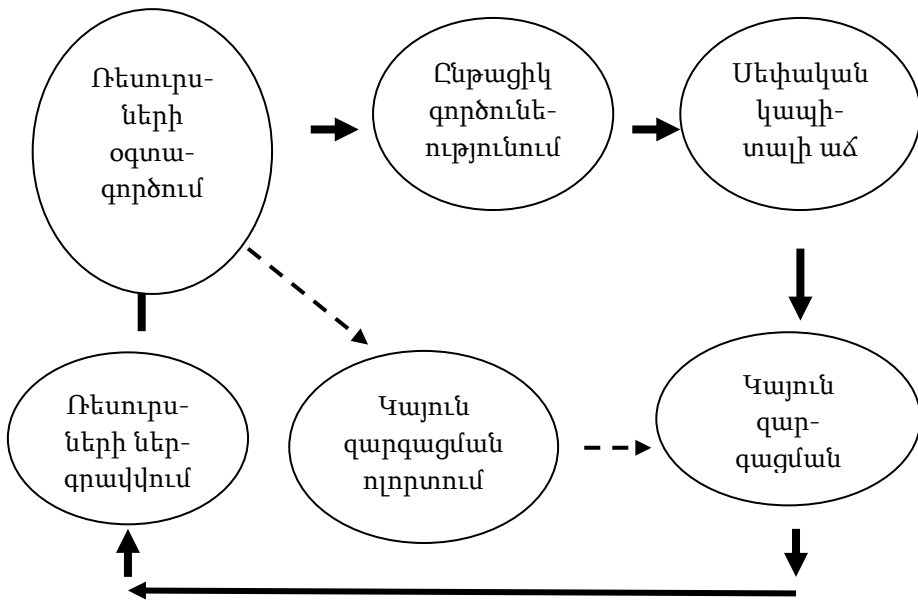
¹ Կազմել են հեղինակները:

ԻՆՉՊԵՍ ՀԱՇՎԱՌԵԼ ԿԱՅՈՒՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԲԱՂԱԴԻՐՉՆԵՐԻ ԱՐԺԵՔԸ ՀԱՄԱԿՑՎԱԾ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

*Գիտությունը սկսում է այնտեղ,
որտեղ սկսում են չափել:*

Դ. Մենդելեն

Կազմակերպության համապարփակ ֆինանսական վիճակի մասին առաջարկվող հաշվետվությունը կառուցելիս անհրաժեշտություն է առաջանում գործարարության տեղեկատվական համընդհանուր հոսքերից առանձնացնել տվյալների այն մասը, որն առնչվում է կայուն զարգացմանը: Տնտեսական գործունեության ընթացքում ներգրավելով տարաբնույթ ռեսուրսներ, կազմակերպությունը դրանց ոչ ամբողջական մասն է օգտագործում հանրությանը հետաքրքրող կայուն զարգացման ուղղություններով, այլ ընդհակառակը հասցեագրում է մասնավոր նկատառումներով շահույթի ստացմանը:

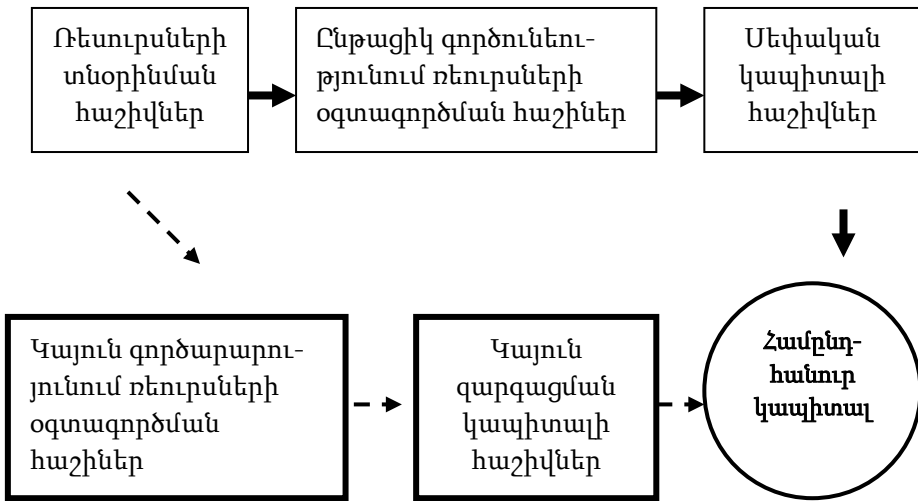

Գծապատկեր 3. Կայուն զարգացման տեղեկատվական հոսքերի տարանջատումը կազմակերպության տնտեսական գործունեության տեղեկատվության ընդհանուր պարբերաշրջանից¹

¹ Կազմել են հեղինակները:

Ուստի, ինտեգրված տրամաբանությամբ համակցված հաշվետվություններ ձևավորելիս խնդիր է առաջանում առանձնացնելու այն տեղեկատվական հոսքերը, որոնք առնչվում են կազմակերպության կայուն զարգացմանն ուղղվող ռեսուրսների ներգրավումներին և դրանց օգտագործումից բխող արդյունքներին՝ հանրության տեսանկյունից գնահատելու համար կազմակերպության կողմից ստեղծած արժեքը (տես գծապատկեր 3):

Այս նպատակով առաջարկում ենք կիրառել հատուկ հաշիվներ, որոնք կտարանջատեն և կլիմֆավորեն կայուն զարգացմանը առնչվող տեղեկատվական հոսքերը կազմակերպության տնտեսական շահ հետապնդող գործունեության համընդհանուր տեղեկատվությունից (տես գծապատկեր 4):

- ➔ շահույթ հետապնդող գործունեության տեղեկատվական հոսքեր
- ➔ կայուն զարգացմանը առնչվող տեղեկատվական հոսքեր

Գծապատկեր 4. Կայուն զարգացման տեղեկատվական հոսքերի հաշվառման առաջարկվող մեխանիզմը¹

¹ Կազմել է հեղինակը:

Այսպես, ընդունենք, որ կազմակերպությունը տարեսկզբին որոշում է կայացնում ֆինանսական տարվա ավարտին ներկայացնելու համակցված հաշվետվություն, որտեղ դրամական չափիչներով մեկտեղվելու են առևտրային գործունեությանն ու կայուն զարգացմանը առնչվող տեղեկատվություն: Այս նպատակին հասնելու համար առաջարկում ենք կատարել հետևյալ քայլերը:

Առաջին քայլ. ավանդական ֆինանսական իրավիճակի մասին հաշվետվության սկզբնական հոդվածները (տես աղյուսակ 1) համալրվում են գործարարության կայուն զարգացմանն ուղղված ակտիվներով, համապատասխանաբար դրանց ձևավորման աղբյուրները ներկայացնող և կայուն զարգացմանը սպասարկող կապիտալի բաղադրիչներով: Այս ճանապարհով ստացվում է կազմակերպության ֆինանսական իրավիճակի մասին համապարփակ հաշվետվություն (տես աղյուսակ 2):

Աղյուսակ 1. Ֆինանսական արդյունքերի մասին հաշվետվություն (մլն դրամ)

Ակտիվներ	Գումար	Կապիտալ և պարտավորություններ	Գումար
Շենքեր	20	Բաժնետիրական կապիտալ	55
Սարքավորումներ	40	Կուտակված շահույթ	5
Պաշարներ	10	Պարտավորություններ վարկերի գծով	9
Դեբիտորներ	7		
Դրամական միջոցներ	3	Պարտավորություններ գնումների գծով	11
Հաշվեկշիռ	80	Հաշվեկշիռ	80

Աղյուսակ 2. Ֆինանսական արդյունքերի մասին տարեսկզբյան համապարփակ
հաշվետվություն
(մլն դրամ)

Ակտիվներ	Գու- մար	Կապիտալ և պարտավորություններ	Գու- մար
Շենքեր	20	Ֆինանսական կապիտալ	35
Արտադրական սարքավորումներ	28	Կուտակված շահույթ	5
Օդագտիչ ֆիլտրեր	12	Բնապահպանական կապիտալ	12
Ավանդական պաշարներ	2		
Բնական հումքին փոխարինիչներ	8	Բնօգտագործման կապիտալ	8
Մտավոր սեփականության ակտիվներ	9	Ինտելեկտուալ կապիտալ	9
Աշխատանքային ռեսուրսներ	11	Մարդկային կապիտալ	11
Սոցիալական ակտիվներ	6	Սոցիալական կապիտալ	6
Դեբիտորներ	7	Պարտավորություններ վարկերի գծով	9
Դրամական միջոցներ	3	Պարտավորություններ գնումների գծով	11
<i>Հաշվեկշիռ</i>	10	<i>Հաշվեկշիռ</i>	10
	6		6

Եվ ստացվում է այնպես, որ տարեսկզբին ֆինանսական արդյունքերի մասին համապարփակ հաշվետվությունը կառուցվում է կայուն զարգացմանը միտված կապիտալի և ակտիվների վերանայումներով: Մասնավորապես, կազմակերպության տնօրինած սարքավորումները ներկայացված են երկու կտրվածքով՝ արտադրական և բնապահպանական: Նույնը առնչվում է նաև պաշարներին: Բացի այդ, Ֆինանսական արդյուն-

քների մասին համապարփակ հաշվետվությունում արձանագրվել են ակտիվներ (աշխատանքային, սոցիալական, մտավոր), որոնք ֆինանսական հաշվառման շրջանակից դուրս են, սակայն կայուն զարգացման համատեքստում ճանաչելի են կազմակերպության կողմից:

Ֆինանսական արդյունքերի մասին համապարփակ հաշվետվությունը նոր մոտեցում է ցուցաբերում նաև կազմակերպության կապիտալի կազմի առումով: Մասնավորապես, բաժնետիրական կապիտալը վերանայելով ֆինանսական և կայուն զարգացման արդյունքայինության ապահովման կտրվածքով, ինչպես նաև հավելելով ինտելեկտուալ, բնապահպանական, մարդկային, սոցիալական կապիտալի բաղադրիչներ:

Երկրորդ քայլ. կրկնակի գրանցամաք արձանագրվում են կազմակերպության կայուն զարգացմանը թիրախավորված ակտիվների, և դրանք ձևավորող կապիտալի բաղադրիչների փոփոխությունները: Ֆինանսական արդյունքերի մասին սկզբնական համապարփակ հաշվետվությունը հիմքեր է ստեղծում տարվա ընթացքում կազմակերպության կողմից նոր արժեքի ձևավորման հաշվառման և տարեվերջյան համակցված հաշվետվության ներկայացման համար, որը կարող ենք ներկայացնել տնտեսական հետևյալ գործառնությունների հաշվապահական արձանագրման օգնությամբ:

1. Կազմակերպության հաշվետու ժամանակաշրջանի ծախսերի և եկամուտների համադրումով ձևակերպվել է գործարարության շահույթը, որը 15 մլն դրամով ավելացրել է դրամական միջոցները.

Դու Դրամական միջոցներ.....15
Կտ Կուտակված շահույթ.....15

2. Հաշվետու տարում ստանալով դրամաշնորհ կազմակերպությունը 8 մլն դրամով համալրել է օդամղիչ սարքավորումները.

Դու Օդագտիչ ֆիլտրեր.....8
Կտ Բնապահպանական կապիտալ.....8

3. Կազմակերպությունում հաշվետու տարում արձանագրվել է ինտելեկտուալ ակտիվների անկում՝ 4 մլն դրամի.

Դու Ինտելեկտուալ կապիտալ.....4
Կտ Մտավոր սեփականության ակտիվներ.....4

4. Հաշվետու տարում կազմակերպությունում 2 մլն դրամով արժեզրկվել է օգտագործվող մարդկային կապիտալը.

Դու Մարդկային կապիտալ.....2

Կու Աշխատանքային ռեսուրսներ.....2

5. Պետական օժանդակությամբ հաշվետու ժամանակաշրջանում ձեռք են բերվել բնական հումքին փոխարինիչներ՝ 3 մլն դրամի

Դու Բնական հումքի փոխարինիչներ.....3

Կու Բնօգտագործման կապիտալ.....3

6. Հաշվետու տարում կազմակերպությունը գործարարության վարկանիշի բարձրացման հաշվին ընդլայնել է սոցիալական կապիտալը, այն ներկայացնելով 6 մլն դրամի վերագնահատված աճով.

Դու Սոցիալական ակտիվներ.....6

Կու Սոցիալական կապիտալ.....6

Ներկայացված հաշվային թղթակցությունները արձանագրում են այն կապիտալի բաղադրիչների փոփոխությունները, որոնցով ձևավորվում է հաշվետվու ժամանակաշրջանի գործարարության արդյունքում կազմակերպության կողմից ստեղծվող հանրային արժեքը: Գործնականում այդ թղթակցությունների օգնությամբ հնարավորություն է ստեղծվում ներկայացնելու կազմակերպության կողմից հրատարակվող ֆինանսական արդյունքերի մասին համապարփակ հաշվետվություն:

ԻՆՉՊԵՍ ԵՆ ԲԱՑԱՀԱՅՏՎՈՒՄ ԳՈՐԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅՈՒՆ ՋԱՐԳԱՑՄԱՆ ՌԻՍԿԵՐՆ ՈՒ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՄԱԿՑՎԱԾ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ֆինանսական արդյունքերի մասին մեր կողմից առաջարկվող համապարփակ հաշվետվության ներկայացման արդյունքում հնարավորություն է ստեղծվում տարեվերջին բացահայտելու կազմակերպության կայուն զարգացմանը առնչվող ռիսկերը, դրանց մեղմման հնարավորությունները, ինչպես նաև կառավարման կիրառվող համակարգի բարելավման ուղղությունները:

Աղյուսակ 3. Ֆինանսական արդյունքների մասին տարեվերջյան
համապարփակ հաշվետվություն
(մլն դրամ)

Ակտիվներ	Գումար		Կապիտալ և պարտավորություններ	Գումար	
	սկ	վն		սկ	վն
Շենքեր	20	20	Ֆինանսական կապիտալ	35	35
Արտադրական սարքավորումներ	28	28	Կուտակված շահույթ	5	20
Օդագտիչ ֆիլտրեր	12	20	Բնապահպանական կապիտալ	12	20
Ավանդական պաշարներ	2	2			
Բնական հումքին փոխարինիչներ	8	11	Բնօգտագործման կապիտալ	8	11
Մտավոր սեփականության ակտիվներ	9	5	Ինտելեկտուալ կապիտալ	9	5
Աշխատանքային ռեսուրսներ	11	9	Մարդկային կապիտալ	11	9
Սոցիալական ակտիվներ	6	12	Սոցիալական կապիտալ	6	12
Դեբիտորներ	7	7	Պարտավորություններ վարկերի գծով	9	9
Դրամական միջոցներ	3	18	Պարտավորություններ գնումների գծով	11	11
Հաշվեկշիռ	106	112	Հաշվեկշիռ	106	112

Այսպես, ֆինանսական արդյունքների մասին համապարփակ սկզբնական հաշվետվությունում գրանցելով տարվա ընթացքում վերոնշյալ հաշվային թղթակցությունների արդյունքները, ստացվում է տարեվերջյան հաշվետվությունը (տես աղյուսակ 3), որտեղ և համեմատական դաշտ է ստեղծվում կայուն զարգացման ռեսուրսային փոփոխությունները:

րի միջև՝ ըստ կապիտալի համապատասխան բաղադրիչների: Մասնավորապես, հրապարակված համակցված հաշվետվության օգտատերերին ներկայացվում են բացահայտումներ, թե ի՞նչ գործոնների հաշվին են նվազել մարդկային և ինտելեկտուալ կապիտալները, որո՞նք են այն հնարավորությունները, որոնց կիրառման պարագայում կազմակերպությունը միջնաժամկետ կամ երկարաժամկետ կտրվածքով կմեծացնի իր կարողությունները որակյալ աշխատուժի ներգրավման և մտավոր սեփականության ակտիվների ընդլայնման համար: Ընդ որում, այս պարագայում տրվում են և քանակական, և որակական գնահատումներ նաև կազմակերպության արժեքի առումով կատարելով սցենարային վերլուծություններ: Մեր օրինակում կազմակերպությունը կարող է ներկայացնել մարդկային կապիտալի և ինտելեկտուալ կապիտալի համալրման հնարավորություններ, նպատակադրվելով կատարելու սեփական ռեսուրսների ծախսեր: Այս դեպքում արդեն, կարիք կլինի կազմելու և հրատարակելու նաև ֆինանսական արդյունքների և դրամական հոսքերի համապարփակ հաշվետվություններ, որոնք հնարավորություն կտան իրականացնելու սցենարային վերլուծություններ և ֆինանսական ռիսկերի գնահատումներ կարճաժամկետ ու երկարաժամկետ կտրվածքով:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Համակցված հրապարակվող հաշվետվությունները մոտ ապագայում ձևավորվելու և հրապարակվելու են հաշվապահական հաշվառման միջազգային ստանդարտների պահանջներով (IFRS-S), որտեղ հստակ ներկայացվելու են, թե ի՞նչ բացահայտումներ են արվելու կազմակերպությունների կայուն զարգացման ուղղությամբ: Բնականաբար, այս ոլորտում խնդիր է առաջանալու, թե ինչպե՞ս չափել և հաշվառել կայուն զարգացման արդյունքները և դրանց ձևավորմանը օժանդակող ռեսուրսները, որոնք հաջորդիվ հիմք են հանդիսանալու հաշվետվական հետագա բացահայտումների համար: Իհարկե, կայուն զարգացմանը առնչվող բացահայտումները կարող են հրապարակվող հաշվետվություններում կրել ընդամենը նկարագրական բնույթ, առանց համակարգված քանակական վերլուծությունների:

Սակայն կարծում ենք, որ ի վերջո հաշվապահական հաշվառման միջազգային մեթոդաբանություն պետք է ձևավորվի՝ համակցելու համար գործարարության ֆինանսական և ոչ ֆինանսական տեղեկատվությունը, ներկայացնելու կայուն զարգացման ռեսուրսների գնահատման և հաշվետվողականության միասնական մոտեցումների շրջանակ ու գործիքակազմ ոչ միայն բացահայտումների գծով, այլև ESG հայեցակարգին ուղղված վերաարժևորված այլընտրանքային տեղեկատվական համակարգման գծով: Այն իր հերթին կնպաստի ինտեգրված մտածողության հենքով կայուն զարգացման արդյունքների համակարգային վերլուծությանը և ռիսկերի մեղմմանն ուղղված արդյունավետ կառավարչական որոշումների կայացմանը:

Армен Джугурян, Геворг Мартиросян, Методологические проблемы интегрированной бизнес-отчетности - В ближайшее время будут сформированы и опубликованы комбинированные публикуемые отчеты согласно требованиям международных стандартов бухгалтерского учета (МСФО-С), где будет наглядно представлено, какие выводы будут сделаны в направлении устойчивого развития организаций. Естественно, проблема в этой области будет заключаться в том, как измерить и учесть результаты устойчивого развития и ресурсы, обеспечивающие их формирование, которые затем станут основой для дальнейших отчетных выводов. Конечно, выводы, касающиеся устойчивого развития в опубликованных отчетах, могут носить описательный характер без систематического количественного анализа.

Armen Tshughuryan, Gevorg Martirosyan, Methodological challenges of integrated business reporting - In the near future, the combined published reports will be formed and published according to the requirements of international accounting standards (IFRS-S), where it will be clearly presented what findings will be made in the direction of the sustainable development of organizations. Naturally, the problem in this area will be how to measure and account for the results of sustainable development and the resources supporting their formation, which will then be the basis for further reporting findings. Of

course, findings related to sustainable development in published reports may be descriptive in nature, without systematic quantitative analysis.

Ուղարկվել է խմբագրություն 19.03.2023թ.

Գրախոսվել է 23.03.2023թ.

Մտորագրվել է տպագրության 27.03.2023թ.

DOI: <https://doi.org/10.59630/25792644-2023.1.24-87>

**ԳԱԶԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ**

ԳԱՐԻՎ ՔԵՌՅԱՆ

Եվրամիությունը լի է վճռականությամբ հրաժարվել ռուսական էներգառեսուրսներից, քանի որ կարծում է, որ Վլադիմիր Պուտինը դրանք դարձրել է Եվրոպայի դեմ տնտեսական պատերազմի գործիք: Դա հեշտ չէ և թանկ է: ԵՄ-ն նոր ծրագրեր է կազմում գազային շրջափակման պայմաններում գոյատևելու և գումարներ է փնտրում բնակչության և բիզնեսի աջակցության համար: Ամենաընդգրկուն էներգետիկ ճգնաժամն արդեն աշխարհի երկրորդ խոշորագույն տնտեսությանն արժեցել ավելի քան կես տրիլիոն եվրո: Ձմռանը եղավ մի պահ, որ գազի գինը 10 անգամ գերազանցեց նախորդ տարվա ցուցանիշը: Գազարումը "անջատել է" Հյուսիսային հոսք" հիմնական խողովակաշարը, սկզբում պրոֆիլակտիկայի նպատակով, իսկ հետո նրա երկու ճյուղերն էլ պայթեցվեցին:

Մեղավորը Պուտինն է, վստահ է ԵՄ ղեկավարությունը: Բրյուսելում համոզված են, որ Ռուսաստանն ակտիվորեն շահարկում է էներգետիկ շուկան: Սակայն որքան էլ, որ բարձրագույն ճառեր հնչեն ապագայի, ազատությունների և արժեքների մասին, ԵՄ երկրների 450 միլիոն քաղաքացիներին հետաքրքրում է իրենց բարեկեցությունն ու կենցաղը, որից երբեք չեն հրաժարվի: Գերմանիայի և նյուս եվրապական մեծ պետությունների իշխանությունների էներգետիկ քաղաքականության դեմ արդեն հզոր բողոքի ցույցեր են տեղի ունեցել սկսած 2022 թվականի սեպտեմբերից:

Եվրոպան սկսել է պատրաստվել ամբողջական գազային շրջափակմանը եւ արտակարգ պլաններ մշակել այն մասին, թե, ինչպես գոյատևել առանց ռուսական էներգակիրների:

Մինչ Ուկրաինա ներխուժելը Ռուսաստանը դեպի Եվրոպա էներգառեսուրսների հիմնական մատակարարն էր: Ռուսական նավթը, նավթամթերքները, գազն ու ածուխը ծածկել են եվրոպական սպառման գրեթե 25 տոկոսը, ընդ որում գազի բաժինը հատկապես բարձր է եղել՝ մինչև 40 տոկոս: Այժմ Նորվեգիան ԵՄ-ին ավելի շատ գազ է մատակարարում, քան Ռուսաստանը, "Գազպրոմի" մասնաբաժինը եվրոպական շուկայում 40 տոկոսից նվազել է մինչև 9 տոկոս: Բրյուսելում համոզված են, որ Պուտինը կպարտվի, իսկ Ուկրաինան ու Եվրոպան կշահեն: Փորձագետների մի մասը կարծում է, որ Պուտինի դեմ լինելու է պյուտոյան հաղթանակ: Ձմռանը առանց հովհարային անջատումների ապրելու համար թանկ վճարեցին բոլորը: Եվրոգոտու 19 երկրներ այս տարի լրացուցիչ միլիոններ ծախսեցին գազի գնման համար, ինչը նրանց զրկեց ավելի քան 2 տոկոս տնտեսական աճից, հաշվել են Bloomberg-ի տնտեսագետները: Մասամբ այդ հաշիվը վճարում են բնակչությունն ու բիզնեսը: Սպասվում են զանգվածային սնանկություններ ու սոցիալական ընդվզումներ: Դրա համար էլ իշխանությունները միջամտեցին սուբսիդիաներով, այսինքն՝ փոխհատուցեցին բիզնեսի և բնակչության կորուստները, բայց հարկատուների գումարներից, որն ավելացնում է կառավարությունների պարտքերը: ԵՄ-ում էներգակիրների դեմ պայքարի բյուջետային ծախսերն արդեն գերազանցել են մոտ երեք ու կես մլրդ եվրոն: Միությունը լքած Մեծ Բրիտանիան հետ չի մնում և օրերս հաստատել է պետական աջակցության աննախադեպ ծրագիրը, որն առաջիկա երկու տարում կարժենա առնվազն 150 մլրդ ֆունտ:

Ռուսական էներգառեսուրսներից կախվածությունը քաղաքական առումով մեզ շատ ու շատ թանկ է նստում, ասել է ԵՄ կառավարության ղեկավար ֆոն դեր Լյաենը: Եվրոպայի ղեկավարները նախընտրում են ապրել ավելի աղքատ, բայց ձերբազատվել այդ կախվածությունից: Իհարկե մեծ հույս կա Ռուսաստանին փոխարինել ավելի հուսալի մատակարարներով, ինչպիսիք են ԱՄՆ-ը, Նորվեգիան, Ալժիրը և այլն :

Պուտինը նույնպես ձեռքերը ծալած չի նստել: Օրինակ նա տապալեց ռուսական էներգակիրների գների առավելագույն մակարդակի սահմանման որոշումը: Հենց որ ֆոն դեր Լյաենը հնչեցրեց այդ գաղափարը, Պուտինը Ռուսաստանից էներգառեսուրսներ գնելու առաջարկը անվանեց "բացարձակ բութ որոշում" և սպառնաց ի պատասխան անջատել գազն ու մնացած ամեն ինչ: Նա ասաց, որ ընդհանրապես ոչինչ չենք մատակարարելու, ոչ նավթ, ոչ ածուխ, ոչ վառելիքային մագուր, ոչ մի բան, եթե դա հակասում է մեր տնտեսական շահերին և հերթական անգամ կրկնեց, որ վստահ է, որ Եվրոպայի այլևս տեղ չունի գնալու: "Նրանք, ովքեր մեզ ինչ-որ բան են պարտադրում, այն վիճակում չեն, որ այսօր մեզ թելադրում են իրենց կամքը: Թող մտածեն", - ասաց նա: Արդյունքում էներգակիրների գների առավելագույն չափի մտցնելու առաջարկին դեմ են արտահայտվել ոչ միայն ռուսական մատակարարումներից կախված Հունգարիան, Սլովակիան և Ավստրիան, այլև Գերմանիան, Նիդեռլանդներն ու Դանիան:

Ինչպես տեսնում ենք, հզոր և հարուստ Եվրոպայի հրաժարվելով ռուսական էներգակիրներից չտեսնված և չլսված միլարդներ է ծախսում, որի հետևանքները դեռ հետո են երևալու: Էներգետիկ աղբյուրների դիվերսիֆիկացիան տարիների գործընթաց է և հսկայական ռեսուրսներ է պահանջում, իսկ սոցիալական բողոքի արձագանքները, քաղաքական հետևանքները շաբաթների և օրերի ընթացքում իրենց զգացնել են տալիս: ԵՄ օրինակը մեզ ստիպում է յոթը չափել, նոր մեկը ձևել:

Հայաստանում այս թեմայի հետ կապված կարևոր է իմանալ նաև, որ գազը ստիպում է նաև գլխիվայր շրջված պատկերացումներ ունենալ ժողովրդավարության մասին: Ուկրաինական պատերազմը հավաքական Արևմուտքը մատուցում է որպես ավտորիտար ռուսական բռնապետության դեմ պայքար ազատ աշխարհի ժողովրդավարական արժեքների փրկության համար: Այն, որ ՌԴ քաղաքական համակարգը և նախագահ Պուտինի ավտորիտար կառավարումը չեն համապատասխանում արևմտյան տիպի ժողովրդավարական պատկերացումներին, դա արդեն արևմտյան բոլոր քաղաքական և վերլուծական կենտրոններում բավականին երկար տարիներ ասվում և գրվում է օրական 24 ժամյա ռեժիմով: Այս

մասին գրելն ու քննարկելն անգամ դարձել է անհետաքրքիր և անօգտակար գործ, հատկապես, որ դրա մասին մարդիկ հոգնել են և լսել, և ընթերցել: Սակայն Հայաստանում, թուրքական արքանների մեջ հայտնված քաղաքացիներին, հիմա ավելի շատ անհանգստացնում է, ոչ թե ժողովրդավարության ապագան, այլ իրենց գոյապահպանությունը: Ահա թե ինչու մեզ մոտ բավականին ցավազին է ընդունվում հանուն գազի և տնտեսական օգուտների արևմտյան ժողովրդավարությունների և ավտորիտար ադրբեջանական սուլթանատի ջերմ հարաբերությունները:

Ռուսական գազին այլընտրանք գտնելու համար Եվրամիության ներկայացուցիչները հասան ավտորիտար ռեժիմ ունեցող Ադրբեջան, կնքեցին համագործակցության պայմանագիր և Ալիևին հռչակեցին բարեկամ: Եվրահանձնաժողովի նախագահը Բաքվին անվանում է հուսալի և առանցքային գործընկեր, սակայն նույնիսկ ադրբեջանական ընդդիմությունը դա դավաճանություն է համարում: Ադրբեջանը կարող է բավարարել եվրոպացի սպառողների էներգետիկ նվազագույն պահանջները, փոխարենը Իլհամ Ալիևի հետ նման պայմանագրերն աշխատում են նրա իշխանության ամրապնդման համար: Ստացվում է, որ ժողովրդավար եվրաբյուրոկրատիան ամրապնդում է ավտորիտար սուլթանատները:

Եվրահանձնաժողովի ղեկավար Ուրսուլա Ֆոն դեր Լյաենը Բաքվում Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևի հետ հանդիպման ժամանակ լայն ժպտում էր, սեղմելով Ալիևի ձեռքն այն բանից հետո, երբ նրանք պայմանավորվեցին առաջիկա հինգ տարիների ընթացքում կրկնապատկել Ադրբեջանից գազի ներկրումը: Ֆոն դեր Լյաենի գնահատմամբ դա պետք է օգնի փոխհատուցել ռուսական գազի մատակարարումների կրճատումը: Փաստաթղթի ստորագրումից քիչ առաջ Եվրահանձնաժողովի ղեկավարը "Թվիթերում" գրել էր, որ ԵՄ-ն այժմ "դիմում է էներգակիրների ավելի հուսալի մատակարարներին" և Ադրբեջանին անվանեց "առանցքային գործընկեր":

Չեմ կարող ասել որքան էին անկեղծ, բայց 50 ֆրանսիացի քաղաքական գործիչներ ուղերձ են ստորագրել, որում հայտարարել են, որ ընտրելով Ադրբեջանը, Եվրոպան թուլացնում է իրեն և ուժեղացնում Իլհամ Ալիևի բռնապետությունը: Անգամ Ադրբեջանում քաղաքացիական ակտի-

վիստները իրենց հրապարակային ելույթներում նշում էին, որ Եվրոպան անտեսում է մարդու իրավունքների խախտումները Ադրբեջանում: Եվրամիության պաշտոնյաներին Ադրբեջան այցերի ժամանակ չէր խանգարի հաշվի առնել քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչների կարծիքը: Այն փաստը, որ ֆոն դեր Լյանենը շփվել է միայն երկրի ղեկավարության հետ, դիտարկվում է որպես "Եվրամիության արժեքներից հրաժարում" գազի դիմաց:

Հատկանշական է, որ Ուրսուլա ֆոն դեր Լյանենը երբեք չի մեկնաբանել Թուրքիայում և Ադրբեջանում մարդու իրավունքների խախտումները: Ընդ որում, Ադրբեջանում մարդու իրավունքների հետ կապված իրավիճակը քննադատում էին եվրոպական այլ քաղաքական գործիչներ, այդ թվում՝ Գերմանական Բունդեսթագի պատգամավորները: Անցած տարվա սեպտեմբերի վերջին Ռումինիայի, Բուլղարիայի, Հունգարիայի և Սլովակիայի գազատարների օպերատորները հայտարարեցին, որ պատրաստ են օգնել կարգավորել ադրբեջանական գազի արագ և էժան մատակարարումները ԵՄ: Այդ ժամանակ Հունաստան-Բուլղարիա գազատարի բացմանը նվիրված հանդիպման ժամանակ իր հասցեին քննադատությունն անտեսած Ուրսուլա ֆոն դեր Լյանենը նորից խոսում էր „ավելի հուսալի գործընկերների,, մասին և հրճվանքով մատնացույց անում նույն դահլիճում նստած Ալիևին: Մենք հասկանում ենք, որ Եվրոպան գազի կարիք ունի, սակայն Եվրոպայի էներգետիկ անվտանգությունը չպետք է իրականացվի մարդու իրավունքների և ազատությունների ոտնահարման և Արցախում հայերի էթնիկ զտման հաշվին:

Հետազոտողները կարծում են, որ Եվրոպային երբեք իրականում չի հետաքրքրել, թե արդյոք կա ժողովրդավարություն գազ արտահանող երկրներում: Իհարկե, կուլուարներում եղել են եվրոպացի պաշտոնյաների հայտարարություններ և հանդիպումներ քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչների հետ, բայց այդ հանդիպումներն ու հայտարարությունները երբեք մեծ ազդեցություն չեն ունեցել տիրող իրավիճակի վրա: Փոխարենը, դրանք ավելի շատ նման էին տուժած քաղաքացիական հասարակությանը աջակցություն հայտնելուն: Ադրբեջանը շատ հեռու է Եվրոպայից իր արժեհամակարգով, բայց Ադրբեջանի բնական պա-

շարժերն ավելի մեծ նշանակություն ունեն, քան ժողովրդավարական ճակատում նրա ունեցած հակառեռեկորդը: Չնայած Ադրբեջանում մարդու իրավունքների հետ կապված հսկայական խնդիրներին, Եվրամիությունը հիմնականում չեզոքություն է պահպանում ամենասուր հարցերում, այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հարցում, որովհետև երբեք էլ որևէ քայլ չարեց ինքնորոշմանն աջակցելու ուղղությամբ, սահմանափակվելով կոչերով և հայտարարություններով: Մինչդեռ Ադրբեջանը կոռուպցիայի ընկալման ինդեքսում զբաղեցնում է 128-րդ տեղը 180-ից, մինչդեռ նախագահ Իլհամ Ալիևի ընտանիքը Եվրոպայում ակտիվներ ունի և միջոցների պակաս չի զգում:

Իրավապաշտպանների տվյալներով Ադրբեջանում հարյուրավոր քաղբանտարկյալներ կան, որոնց թվում են ակտիվիստներ, քաղաքական գործիչներ և լրագրողներ: Ինչպես նշում են իրավապաշտպանները, Ադրբեջանի իշխանությունները տարիներ շարունակ աշխատում են ռեժիմի քննադատներին երկիր վերադարձնելու և նստեցնելու ուղղությամբ: Նախագահ Իլհամ Ալիևը երկրում ոչնչացրել է բազմակարծության ցանկացած նմանություն և անխնա փորձում է լռեցնել մնացած քննադատներին: Մամուլի ազատության վարկանիշում երկիրը 154-րդ տեղում է՝ Ռուսաստանի և Բելառուսի միջև: Ադմկահարույց գործ է դարձել Վրաստան մեկնած հետաքննող լրագրող Աֆղան Մուխթարլիի առևանգումը, որին բռնի ուժով բերել են Ադրբեջան և անմիջապես բանտարկել սահմանն ապօրինի հատելու համար: Ադրբեջանը նավթից ու գազից բացի հայտնի է նաև իր քաղբանտարկյալներով:

2013 թվականին Եվրոպայի Խորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովը (ԵԽՄՎ) չընդունեց Ադրբեջանում քաղբանտարկյալների վերաբերյալ կոչոտ բանաձևը՝ փոխարենը ընդունելով դրա "մեղմացված տարբերակը": Հետագա հետաքննության շնորհիվ պարզվել է, որ Ադրբեջանը համակարգված կաշառել է եվրոպացի պատգամավորներին, որպեսզի նրանք ավելորդ անգամ չխոսեն երկրում մարդու իրավունքների մասին: Եվրոպայում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա այդ կերպ ազդելու Բաքվի փորձերը որակեցին "խավիարային դիվանագիտություն": Երբ Ադրբեջանն ամեն տարի իր մոտ էր հրավիրում ԵԽՄՎ տասնյակ պատ-

գամավորների, խորհրդարանականներին թանկարժեք գորգեր և խավիար էին նվիրում: Արդյունքում վեհաժողովի 13 պատգամավորներ զրկվել են մանդատներից սկանդալի պատճառով :

Կաշառքի քաղաքականությունը ցույց է տվել Եվրոպական ժողովրդավարությունների թույլ կողմերը: Գրեթե 10 տարի առաջ ԵԽՄՎ-ում չընդունված բանաձեւը հնարավորություն տվեց Ադրբեջանի իշխող վարչակարգին ուժեղացնել բռնաճնշումները, որոնք մեկ տարի անց դարձան ամենահայտնի իրավապաշտպանների եւ լրագրողների ձերբակալությունները և ՀԿ-ների աշխատանքի սահմանափակումները: Երբ առանցքային եվրոպական ինստիտուտը չընդունեց մի փաստաթուղթ, որը կարող էր պաշտպանել նրանց իրավունքները, ովքեր հետագայում ձերբակալվեցին և դատապարտվեցին երկարատև ազատազրկման, միանգամայն պարզ դարձավ, թե որքան քիչ է Եվրոպան մտածում Ադրբեջանի Ժողովրդավարական վերածննդի հեռանկարների մասին և որքան արժեքավոր է գազը ժողովրդավարության համեմատ:

Ուրսուլա ֆոն դեր Լյաենի հետ Իլհամ Ալիևի ներկայիս պայմանագիրը եվրոպացիների կողմից հռչակված ժողովրդավարական արժեքների գրեթե դավաճանություն է: Ադրբեջանի հետ հարաբերություններում Եվրոպան առանձնացնում է էներգետիկական ժողովրդավարությունից: Ադրբեջանը միակ բռնապետական ռեժիմը չէ, որին ԵՄ-ն դիմել է հանաձո գազի այլընտրանքային մատակարարումների համար Ուկրաինա ռուսական ներխուժումից հետո, կան նաև Մաուրյան Արաբիա և Քաթար, երկրներ, որտեղ ժողովրդավարության հետ ամեն ինչ նույնպես այդքան էլ լավ չէ: Քաղաքագիտական հետազոտություններն արդեն ցույց են տվել, որ նավթով և գազով հարուստ երկրներում ժողովրդավարությունը զգալիորեն խաթարվել է, իսկ արդյունահանող ճյուղերից դրամական միջոցների ներհոսքը թույլ ժողովրդավարություններին և ավտորիտար պետություններին դրդում է հետագա բռնաճնշումների: Եվրահանձնաժողովի և ԵՄ կառավարությունների համար ավելի կարևոր է ցույց տալ իրենց ընտրողներին, որ նրանք փորձում են մեղմել էներգետիկ ճգնաժամը, մինչև նույն ժամանակ թաքցնելով հետևանքները մարդու իրավունքների համար:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԶՈՐԱՎԱՐ ՍԵՊՈՒՀԻ ՀՈՒՇԵՐԻՑ

ԳԼՈՒԽ Է

Զօր. Անդրանիկ եւ Վարդան Շահպազ – Անդրանիկի գալստեան եօթներորդ օրը – Իլիճան կ'իյնայ յանկարծ – Անդրանիկի անխելք գրոհը – Մեծ կորուստներ մեր կողմէ – Սպայ Արամայիս եւս զոհ կ'երթայ – Կարնոյ թնդանօթները կը գործեն ողբալիօրէն – Մուրատի եւ գնդ. Թորգոմի յաջողութիւնները – Խորհրդածութիւններ – Սմբատ Պիթլիսի վրայ կը ծրագրէ յարձակիլ – Միրոյեան ծլկաւ:

Արդէն վեցերորդ օրն էր որ Զօր. Անդրանի Էրզում կը մնար եւ ոչ ոք գիտէր թէ ինչ կ'ընէր եւ ի՛նչ կը ծրագրէր: Հիւանդ՝ անկողնիս մէջ կը հետաքրքրուէի ճակատով եւ Վարդան Շահպազը դրկեցի Անդրանիկի մօտ՝ լսելու օրուան նորութիւնները: Վարդան Շահպազ ատելով կ'ատէր ներկայանալ Անդրանիկին որովհետեւ այս վերջինը բնաւ կարելորութիւ չէր ընծայէր այս հին ռազմիկին: Այսուհանդերձ Վարդան Շահպազ զիջեցաւ իմ թախանձանքներուն եւ գնաց:

Երբ ներկայացեր էր անոր, սեղանը ըստ սովորութեան զարդարուած էր: Փաշան հրամայական ձեւով եւ հոս չլսուելիք ձեւով մը ըսած էր.

- ... Ի՞նչ ես կանգներ դիմացս, ի՞նչ կ'ուզես:

- Գնա՛, գնա՛, ըսէ՛ որ հանգիստ պառկի, ամէն ինչ լաւ է:

Վարդան Շահպազ այս պարագան հաղորդելով ինձ հեռացաւ: Քիչ ետք Մուրատ եկաւ մօտս եւ յայտնեց որ 600 կամաւորներ, Հաճի Գէվոյի գլխաւորութեամբ, եկան Կարին եւ Զօր. Անդրանիկի դրան առջեւ լսեցին Անդրանիկի ճառը:

Եւ լուսցաւ Զօր. Անդրանիկի գալստեան եօթներորդ օրը, օր մը, որ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ մեզ համար: Առտուն լուսաբացին թշնամին յարձակած էր Իլիճայի վրայ յանկարծօրէն եւ գրաւած էր զայն: Հայ զօրքը քաշուած էր Կէզ: Անդրանիկ, լսելով այս լուրը, կը հաւաքէ քաղաքի զինուորները կէսօրի ատեն, որպէսզի հակադարձակու-

մով վերագրաւ Իլիճան, եւ կը մեկնի ճակատ: Իսկ ես հիւանդ պառկած՝ բնա՛ւր տեղեկութիւն չունէի անցքերէն:

Յանկարծ սենեակս մտաւ Կարնեցի դեղագործ եւ բժիշկի օգնական Նշան Փալանճեան եւ յայտնեց Իլիճայի դժբախտ պարտութիւնը: Այլեւս չկրցայ ինքզինքս գսպել, հազայ վերարկուս, հրամայեցի սեւ Միսաքին պատրաստել եւ դրան առջեւ բերել նժոյգս՝ Սեմէտ խանը: Երբ քիչ ետք ձիուս վրայ կը նստէի, Տոքթ. Զաւրիէվ հասաւ եւ կ'ուզէր բռնի վրայ իջեցնել զիս ձիէն: Տաքութիւնս 40 աստիճան էր: Իլիճայի անկումը այնպիսի վատ ազդեցութիւն թողած էր վրաս, որ ձիս մտրակեցի, մէկդի թողելով բժիշկը, եւ քշեցի Երզնկայի դրան ճամբով դէպի Կեդ:

Եւ ի՞նչ տեսնեմ ճանապարհին. ո՛չ մի զինուորական պատշաճ կարգադրութիւն չկար: Առանց ծրագրի, առանց խորհելու, Զօր. Անդրանիկ իր զինուորները ոչխարի հօտի նման կը քշէր խճուղիէն դէպի առաջ: Այն ինչ ես կը կարծէի թէ Անդրանիկ գաղտնի ճանապարհով եւ զանազան ուղղութեամբ իր զօրքերը դուրս կը հանէր քաղաքէն, եւ ռազմավարական շարժումներով պիտի յառաջանար արդէն երեւցող թշնամի բանակին դէմ:

Զիս քշեցի, հասայ իրեն եւ դիտել տուի որ զինուորական մեծ սխալ մը կը գործէ: Զօր. Անդրանիկ, առանց ուշադիր ըլլալու իմ դիտողութեան, եւ պէտք է ըսեմ, սուրը քաշած՝ զինուորներու ետեւէն, կը գոռար կը գոչէր եւ յիշոցներ կ'արձակէր հօտի վերածած զինուորներուն եւ կը քշէր զանոնք դէպի սպանդանոց: Հասարակ, պարզ զինուորն ու կամատորը կ'ըմբռնէին թէ կատարուածը աղաղակող մեծ զինուորական սխալ մըն էր: Հէք զինուորները, որոնց քաջութիւնը կասկածէ վեր է, ակամայ ենթարկուեցան իրենց հրամանատարի սխալին եւ յառաջանալով մօտեցան թշնամի կրակի հասողութեան:

Խորամանկ եւ վարպետ թշնամին, նկատելով որ հայ զօրքի գլուխ կանգնող հրամանատարը կամ հարբած է եւ կամ զինուորական տարրական հասկացողութիւն չունի, թոյլ տուաւ որ հայ զօրքը աւելի եւս մօտենայ: Եւ յանկարծ թնդանօթներով, գնդացիներով կրակ բացաւ ճանապարհէն խիտ բազմութեամբ առաջացող մեր զօրքին վրայ: Քանի մը ըրոպէի մէջ աշնան տերեւներու պէս հարիւրաւորներ թափուեցան գե-

տին՝ թուրք գնդակներէն, իսկ մնացեալները սարսափահար խուճապով քաշուեցան ցանցերու ետեւի խրամատները:

Հոս պէտք է ըսեմ, որ կարսեցի սպայ Արամայիսը դիտել տուած էր Անդրանիկին.

- Փաշա՛, այս մեծ սխալ է որ կը գործէք, ափսոսացէ՛ք մեզ, երեխայի տէր ենք եւ հայրական պարտականութիւն ունինք կատարելու, այս ձեռով չէ որ մեզ կռիւի դաշտ պիտի առաջնորդէք:

Անդրանիկ դարձեալ ուշադրութիւն չ'ընէր եւ կը քշէ հօտը: Չեմ մեղադրեր Անդրանիկը, այլ կ'անիծեմ Նոյ Նահապետը որ առաջին անգամ այգի տնկեց Հայաստանի մէջ եւ պատճառ եղաւ այսօրուան դժբախտութեան: Եւ խեղճ Արամայիսն ալ զոհուեցաւ այս սպանդին մէջ այդ այգիին:

Ասդին, երբ Ջօր. Անդրանիկ այս սպանդին պատճառ կ'ըլլայ, անդին Մուրատ՝ թշնամիի աջ թեւին վրայ իր 60-ի մօտ ձիաւորներով շղթայ բռնած կը յառաջանար: Թշնամին տեղի կուտար եւ կը քաշուէր դէպի ետ: Սակայն Մուրատ տեսնելով մեր զօրաց կեդրոնին կոտորար, ինքն ալ ստիպուած կ'ըլլար նահանջել:

Գնդ. Թորգոմ, Թէքէտերեւիի կողմը, Աբգարի հետ 400-ի չափ զինուորներով կը ջարդէր թշնամին, նետելով զայն Իլիճայի կողմը: Գնդ. Թորգոմ ալ չկրցաւ օգտագործել իր ձեռք բերած յաջողութիւնը, որովհետեւ Ջօր. Անդրանիկ այնքան ողբալիօրէն կեդրոնը կը վարէր եւ կը փճացներ:

Ջօր. Անդրանիկի ճակատագրական սխալը տեսնելով, այլեւս չկրցայ դիմանալ եւ վերադարձայ սենեակս:

Մութը կռիւեց մեր ողորմելի պարտութեամբ: Երէկուան մեր արհամարհած թշնամին, ուղտի նման ծունկ չօքեցաւ Կարնոյ անառիկ բերդի պարիսպներուն տակ: Այս ամուր վայրը, որ ունէր 60-70 գործածելի թնդանօթ, հազիւ քանի մը անգամ կրակ բացաւ եւ զարմանալի չէ որ այդ կրակն ալ կ'իյնար մեր զինուորներուն վրայ, որովհետեւ գնդ. Խլէպնիկով Ատրպէճանցի թաթար Սէլիտովի բարեկամն էր եւ ի հարկէ հայ զինուորին վրայ պիտի կրակէր:

Պառկած կը մտածէի այս դժբախտութեանց վրայ եւ կ'ուզէի վերլուծել վիճակը եւ գտնել չարիքի պատճառները: Արդեօք Ազգ. Խորհո՞ւրդն էր որ Թիֆլիս կը նստէր, թէ Աղամալեա՞ն, որ Էրզրում կը գտնուէր: Երկար

մտածելէ յետոյ, եկայ այն եզրակացութեան թէ այս աղէտի պատասխանատուն ինքը Ջօր. Անդրանիկն է:

Որպէսզի իմ ըսածները պարզ լինին ընթերցողներուն, բացատրեմ թէ ինչո՞ւ:

Այն օրէն որ Ջօր. Անդրանիկ Էրզրումի հրամանատար կարգուեցաւ եւ ստանձնեց ճակատի պատասխանատուութիւնը, մօտ երկու ամիս շարունակ դեգերեցաւ Ալեքսանդրոպոլի, Կարսի եւ Սարիգամիշի մէջ, վատնելով թանկարգին ժամանակներ: Իսկ երբ Էրզրում հասաւ, փոխանակ ծանօթ, հայրենանուէր եւ փորձ մարդիկ գործի գլուխ կանչելու, ընդունելութիւններ սարքել տուաւ եւ փառքով ու շուքով սկսաւ ժամանակ անցընել: Ան գիտէր Խլէպնիկովի դաւաճանական հակումները, սակայն միջոցներ չխորհեցաւ զայն չէզոքացնելու եւ յարմար սպայ մը անոր տեղը կարգելու:

Չէի գիտեր թէ քանի ժամ մտածեր եւ խորհրդածեր էի, երբ Մուրատ լուսաբացին եկաւ արթնցուց զիս:

- Է՛հ, տունդ չքանդուի, ի՞նչ ես պառկեր: Արդէն թուրքերը քաղաք կը մտնեն: Ելի՛ր որ հեռանանք:

- Հապա Անդրանիկն ի՞նչ եղաւ, ո՞ւր են մեր զինուորները:

- Անդրանիկը չկայ, գացեր հեռացեր է արդէն: Իսկ անդիէն Սմբատ կը հեռագրէ թէ Պիթլիսի վրայ կը յարձակի. ինձ տղայ: Մեր զինուորները Կարսի դռնէն կ'անցնին կը քաշուին: Մնացեր ենք ես ու դու եւ մեր ձիաւորները:

- Հապա այդ Արմենակ Միրոյեա՞նը:

- Վերջի բոպէին ան մեզ դաւաճանեց, իր զինուորները պատրաստուած էին կռուին մասնակցելու իր գլխաւորութեամբ, սակայն ան կնոջը խօսքին անսալով, կնամարդի եւ վատոգիօրէն կինն առաւ եւ ծլկաւ (փախաւ):

Դէ՛հ, ժամանակ չկայ խօսելու, թշնամիին գնդակները կը հասնին մեր դռներուն: Ափսոս որ այս անառիկ բերդը հիննգ-վեց օրուան մէջ կը յանձնենք թշնամիին եւ վատաբար կը նահանջենք, մինչ նոյն թշնամին զբաղեցուցինք Երզնկայի առջեւ երկու ամիս:

ԳԼՈՒԽ Ը

Կարնոյ անկումին պարագաները – Կարսի դուռ – Խուճապ – Պատասխանատուներ – Մեքաստիոյ աննման հերոսը կը հասնի օգնութեան – Ժողովուրդը անվնաս դուրս կ'ելլէ Կարինէն – Տէվէ Պոյի – Փոքրիկ դէպք մը – Վախկոտները կը սպաննեն Վիքթոր շունս – Հասան Քալէ – Կարնոյ փճացման ծրագիրը եւ ԲԺ. Զարիէվ – Հասան Քալէն կը վառենք:

Հեճանք մեր ձիերը եւ մեկնեցանք դէպի Կարսի դուռը:

Տեսնելու էր Կարսի դրան առջեւ պարզուած ահռելի տեսարանը: Ամեն մարդ կ'ուզէր բռնաբերել առաջ դռնէն դուրս փախչիլ, եւ խուճապի մատնուած կիներու ճիչն ու երախաներու լացը երկինք կը բարձրանային, քաջալերելով թշնամին՝ որ հետզհետէ կը մօտենար բազմութեան, զանոնք կոտորածի մատնելու համար: Չկար պատասխանատու մէկը որ կարգ կանոն մտցնէր բազմութեան ելքը դիրացնելու եւ թշնամին որոշ հետաւորութեան վրայ պահելու:

Այս խուճապին եւ ժողովուրդը թշնամի գնդակներուն առջեւ վտանգելուն պատասխանատուներն էին Կարնոյ զինուորական խորհուրդի անդամները, որոնց նախագահն էր Տիգրան Աղամալեան եւ մանաւանդ Զօր. անդրանիկ որ վերին հրամանատարն էր այս ճակատին: Այս երկու պաշտօնատարները փոխանակ նախ ժողովուրդին ապահովութիւնը խորհելու, փոխանակ նահանջի յատակագիծ պատրաստելու, փոխանակ միջոցներ ձեռք առնելու խուճապն ու իրարանցումը արգիլելու համար, նախ իրենց սեփական կաշին մտածեցին եւ փախան ժողովուրդէն առաջ:

Եթէ հայ ժողովուրդը մոռացկոտ չլինէր, եթէ հայ ժողովուրդը հանրային եւ պաշտօնական դատ ու դատաստան ունենար, ամենէն առաջ պատասխանատութեան կ'ենթարկէր այս հերոսները եւ արդարութիւնը կը գործադրէր անոնց հանդէպ:

Եւ ահա դարձեալ օգնութեան հասաւ պահապան հրեշտակի նման Մեքաստիոյ աննման հերոսը, Սամսոնի լեռներու ռազմիկը եւ Սեւ ծովու քաջայանդուզն «ծովահէն» ասպետական Մուրատ, որ առանց իր պաղարիւնը կորսցնելու, իր քով գտնուած Խոտորաջուրի արծիւին հրամայեց

բռնել պարսպի դիրքերը եւ անխնայ կռուիլ մինչեւ որ իր պատասխանատու առաջնորդներէն լքուած ժողովուրդը անցնէր Կարսի դռնէն:

Եւ շնորհիւ Մուրատի եւ ընկերներու ջանքերուն, ժողովուրդը իր անվերջ սայլերով, ձիերով եւ բեռներով, վերջապէս, առանց մեծ զոհերու կրցաւ դուրս ելլել Կարինէն:

Այս կռիւին մէջ ոյնեցանք բաւական զոհեր մեր լաւ կռուողներէն, որոնցմէ մի քանիին անունները հազիւ կրցայ արձանագրել – Բաբերդցիներ՝ Սեդրաք Կարապետեան (Բալախուր), Բարթող Թովմասեան (Հնտի), Գեորգ Ասլանեան (Երկք, որ նշանաւոր է իր կարմրագոյն երկանաքարերով):

Կարնոյ դրան կռիւը տեւեց մինչևեր ժամը երեքը, երբ ժողովուրդը բաւական ճամբայ կտրելով հասած էր Տէվէ Պոյին: Մենք եղանք անոնց վերջապահը, մինչեւ հասան Տէվէ Պոյի Վառիվայրը; Թշնամին այլեւս մեզ չէր հետապնդեր եւ վտանգը առայժմ անհետացած նկատելով, մեր ձիերը քշեցինք եւ անցանք առաջ: Ամբողջ ճանապարհը լեցուած էր ժողովուրդով ու զինուորներով: Եթէ ընթերցողը գաղափար ունի Տէվէ Պոյիէն Հասան Քալէ ճանապարհին վրայ, կրնայ մտաբերել փախստական բազմութիւնը, որ այդ ամբողջ գծին վրայ առաջ կը շարժէր եւ մենք 4-5.000 կանոնաւոր հրացան բռնող կը հաշուէինք: Արդ, եթէ այս ամբողջ զինուորութիւնն ու կամաւորները լաւ ձեռքերու մէջ լինէին, լաւ հրամանատարութեան ենթակայ եւ լաւ կամակերպուած լինէին, ապահովաբար Կարին 2-3 ամիս շարունակ կը դիմադրէր թշնամիին եւ մեր զօրքը պատուաւորապէս կը կատարէր իր զինուորական եւ հայերնասիրական պարտականութիւնը:

Հոս հարց կը ծագի թէ ո՞վ է պատասխանատուն այս անպատիւ նահանջին կամ աղէտին: Զինուորութի՞ւնը թէ հրամանատարութիւնը; Այս կէտը թող ճշդէն ընթերցողները եւ պատմութեան ուսումնասիրողները իրենց դատողութեամբ:

***

Փոքրիկ դէպք մը:

Նահանջի ատեն յայտնուեցան աներես զինուորներ, որոնք թշնամիին առջեւէն վատօրէն փախչելի է տք, հիմա կանանց ու երախաներու միջեւ սկսած էին օդին ուղղեալ հրացաններ արձակել: Այս պարագան

նկատելով, մտրակա շառաչեցի եւ ազդարարեցի, որ դադրեցնեն այս անհարկի հրացանաձգութիւնը: Այս վախկոտներն էին, որ չկրնալով թուրք սպաննել, գացեր սպաններ էին Վիքթոր շունս:

* * *

Երեկոյեան հասանք Հասան Քալէ: Ժողովուրդը լեցուած էր տուներու մէջ, իսկ մենք հազիւ անկիւն մը կրցանք գտնել հանգստանալու: Այստեղ Մուրատ՝ խորհրդակցութեամբ կարգադրեց նահանջող ժողովուրդին եւ զինուորականութեան յետնապահութիւնը ստանձնել: Մուրատի մի ազդարարութեան վրայ՝ բազմութիւնը սկսաւ քաշուիլ դէպի Քէօփրիւքէօյ եւ Մարիգամիշ, կուրծք տալով ձիւնին ու բուքին:

Նստած կը խորհէինք, երբ Մուրատ ըսաւ.

- Մէ՛ դք, որ Էրզրումը չայրուեցաւ, սակայն ատոր մեղքը նորէն կ'իյնայ կարգադրող եւ առաջնորդող անձնաւորութեանց վրայ: Գնդ. Ճանփոլատեանը իր դժոխային մեքենայով կամեցեր էր հինաւորց Չիֆթէ Մինարէ կոչուած մզկիթը օդը հանել, այս պիտի նշանակէր ամբողջ Կարինը աւերակի վերածել, որովհետեւ հոն ամբարուած էր ամբողջ կովկասեան ճակատի գլխաւոր պահեստը – պրուքսելին, տինամիթ, ռումբեր, փամփուշտ, հրացան, թնդանօթ եւայլն, եւայլն, եւ միլիաոներու հասնող հարստութիւն: Այս ամէնը չեղաւ, որովհետեւ ոչ գլուխը յայտնի էր եւ ոչ պոչը: Եւ մանաւանդ սա քրիստոսանման, բարի, հեզահամբոյր Տոքթ. Զաւրիէվը, որ փոխանակ քրիստոնեայ միսիոնար դառնալու, եկած էր քաղաքական գործերու մէջ դեր խաղալու: Ան էր, որ իր բոլոր հոգուովը դէմ կանգնեցաւ Չիֆթէ Մինարէի քանդումին, եւ կը պատճառաբանէր թէ այդ հոյակապ հնութեան փճացումը հակառակ էր քաղաքակրթութեան, սակայն նոյն քրիստոսակերպ բժիշկը կը մոռնար որ տարի մը առաջ գերմանները կը քանդէին Ռէնսի Մայր եկեղեցին:

Որոշեցինք Մուրատի հետ այլևս չլսել ո՛չ աստուածավախ եւ քրիստոսանման մարդերու եւ թ՛չ ալ զինուորութիւնը եւ ժողովուրդը լքող հրամանատարներուն:

Կէս գիշեր էր եւ ժողովուրդը հեռացած էր: Կանխաւ պատուիրած էինք խարոյկները պատրաստել, ուստի հրաման տուինք տալ կրակը:

Քանի մը բոպէի մէջ Հասան Քալէն կը վառէր եւ ամբողջ պահեստները օդը կը ցնդէին, ռումբերն ու փամփուշտները անդադար կը պայթէին եւ մեծ ճակատամարտի մը տպաւորութիւնը կը թողէին:

Ձիերնիս դարձուցինք դէպի Քէօփրիւ Քէօյ, ուր հասանք լուսաբացին: Հոն էր մեր Ջօրավար Անդրանիկ, որ կը հանգստանար: Առանձին բնակարան ունեցանք, բայց չկրցանք տեսնել զինք, միայն երբ առտուն կը մեկնէր, մի զինուորի հետ լուր էր դրկած ինձ եւ կը խնդրէր որ մնանք Քէօփրիւ Քէօյ, մինչեւ որ Խնուսի զինուորութիւնը հասնէր: Պատասխան զրկեցի իրեն.

- Ըսէ՛ Ջօրավարին որ նահանջը շարունակէ եւ խոյս տայ թշնամիէն բռնուելէ: Մենք գիտենք թէ ի՛նչ պիտի ընենք:

Եւ Մուրատին դառնալով ըսի.

- Ջարմանալի մարդ է մեր Ջօրավարը, թողուց Էրզրումը, որուն պաշտպանութեան համար նախապէս պէտք է խորհրդակցէր մեզի հետ, եւ չըբաւ, իսկ հիմա ելեր հրամաններ կ'արձակէ, մինչ մենք ո՛չ մի կապ չունինք անոր հեղ եւ ո՛չ ալ մաս կը կազմենք իր զօրքին: Ինքն է պատասխանատու մարդը եւ պատասխանատու ստորակարգեալներու պէտք է յանձնէ այդ գործերը:

Ջօրավար Սեպուհ, Էջեր իմ Յուշերէն, Պոսթըն, 1925, էջ 42-49:

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արայիկ Մկրտումյան - ԵՊՀ «Հասարակագիտական և հումանիտար հետազոտությունների ինստիտուտի» պատմության մագիստրոս (aemkrtumyan@gmail.com)

Արմեն Ճուղության – ՀՊՏՀ պրոֆեսոր, տնտեսագիտության դոկտոր (Jarmen1@yandex.ru)

Գարիկ Քերյան - Քաղաքական գիտ. դոկտոր, ԵՊՀ Քաղաքագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր (g.keryan@ysu.am)

Գևորգ Մարտիրոսյան – ՀՊՏՀ ասպիրանտ, Ֆինանսական հաշվառման ամբիոն (gevorg.martirosyan.2015@list.ru)

Դավիթ Թորոսյան - Սահմանադրական իրավունքի մագիստրոս, (davidtor6179@gmail.com)

Վալերի Թունյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (tounyan@rambler.ru)

Վալերի Միրզոյան - Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի պրոֆեսոր (valerimirzoyan@yahoo.de)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ВАЛЕРИЙ ТУНЯН

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ АРМЯН ЕРЕВАНСКОЙ ОБЛАСТИ

1804-1808 ГГ. ----- 3

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԹԱՐԳՄԱՆՉԱԿԱՆ

ԱՐՎԵՍԸ ----- 17

ДАВИД ТОРОСЯН

ПРАВО НА СВОБОДНОЕ РАЗВИТИЕ ЛИЧНОСТИ В КОНСТИТУЦИИ ФЕДЕРАТИВНОЙ РЕСПУБЛИКИ ГЕРМАНИЯ И ПРАВО НА СВОБОДУ ДЕЙСТВИЙ В КОНСТИТУЦИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ (СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ) ----- 30

ԱՐԱՅԻՎ ՄԿՐՏՈՒՄՅԱՆ

ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼԸ, ԴՐԱ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ

ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ----- 44

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ԳԵՎՈՐԳ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԳՈՐԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿՑՎԱԾ ՀԱՇՎԵՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԱՀՐԱՎԵՐՆԵՐԸ ----- 61

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԱՐԻԿ ՔԵՌՅԱՆ

ԱԶԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ

ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ ----- 87

ՀԱՎԵԼՎԱԾ ----- 94

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ----- 102

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է պարունակեն առնվազն 150 բառ: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել generalsepuh@gmail.com էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (www.generalnews.am), ուր զետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 6(23)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ:

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018:

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ընդ շարք, բնակարան 39:

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-56-25-19, 077 – 67-20-87:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 08.05.2023

Թուղթը՝ օֆսեր: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեր:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

